

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN ASILILIĞI OLMAYAN, ÖZÜMALİYYƏLƏŞƏN
ŞƏHƏR MODELİ KONSEPTİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏTBİQİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Nəşibov Elvin Elşən oğlu

BAKİ-2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.f.d., Əhmədov Fariz Saleh oğlu
“ ___ ” _____ **2019-cu il**

« DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN ASILILIĞI OLMAYAN, ÖZÜMALİYYƏLƏŞƏN
ŞƏHƏR MODELİ KONSEPTİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏTBİQİ»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060410 Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi

İxtisaslaşma: Elektron idarəetmə

Qrup: 270

Magistrant
Nəsibov Elvin Elşən oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.f.d.Quliyev Elsevər Nizami oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d.,b/m. Şamxalova Samirə Oqtay
qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri i.e.d., professor
Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

APPLICATION OF A SELF-FINANCING CITY MODEL TO GANJA CITY, WHICH IS NOT DEPENDENT ON THE STATE BUDGET

SUMMARY

Relevance of research. New social-economic situations makes important the formulation of city budgets properly and decreasing the amount of dotations for regions.

Research goals and objectives. The main purpose of the dissertation is to prepare proposals for the application of the city model which is socio-economically developed and not dependent on central budget to Ganja based on research and analysis. To achieve this goal, the following tasks have been identified:

Applied research methods.

Research data base. The main data source of the dissertation is the data on the website of the State Statistical Committee, verbal and written information from the Ganja City Executive Power, the materials on the websites of Ministry of Finance, the Ministry of Taxes, state budget of the Republic of Azerbaijan for 2018 and 2019, some websites, and information that is directly related to the subject in books.

Research results. According to research and analyse “7P&Development” model has been formulated. The result showed that according to only new model and its seven proposals, Ganja can achieve more than 40 million manat which is the 83% of estimated revenues for city in the budget of 2019.

Scientific-practical significance of the results. The results of dissertation is important because the current situaion of the economy of Ganja has a high risk. The capital city Baku attracts approximately all investors. There are few investition projects which is realized in regions. So, it makes economically and socially unbalance between capital and other cities.

Key words: Ganja, economy, self-financed, city budget, regions

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
AİZ	Azad İqtisadi Zona
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MKTİB	Mənzil-Kommunal Təsərrüfatı İdarələri Birliyi
TİM	Türkiyə İxracatçılar Məclisi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	7
I FƏSİL. ŞƏHƏRLƏRİN ÖZÜNÜ MALİYYƏŞDİRMƏ KONSEPTİNİN İQTİSADİ ƏSASLARI	10
1.1 Dövlət büdcəsindən asılılığın fəsadları və özünü maliyyələşdirmənin üstünlükləri	10
1.2 Şəhər büdcəsinin formalaşma prinsipləri	16
1.3 Özünü maliyyələşdirən şəhər modelləri	20
II FƏSİL. GƏNCƏ ŞƏHƏR İQTİSADİYYATININ PERSPEKTİVLƏRİ.....	29
2.1 Gəncə şəhər iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti	29
2.2 Gəncə şəhəri ilə müqayisə olunan səmərəli şəhər modelləri.....	38
III FƏSİL. ÖZÜNÜ MALİYYƏLƏŞDİRƏN ŞƏHƏR MODELİ KONSEPTİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏTBİQİ.....	44
3.1 Gəncə şəhərinin yeni iqtisadi inkişaf modeli.....	44
3.2 Gəncə şəhər büdcəsinin yeni gəlirlər və xərclər layihəsinin hazırlanması....	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	70
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI.....	75
QRAFİKLƏRİN SİYAHISI.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Yeni formalaşmaqda olan iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar hazırda vacib şərtlərdən biri büdcə xərclərində səmərəliliyinin artırılması və optimallaşdırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün artıq uzun zamandır mübarizə edilən, üzərində işlər aparılan əsas vəzifə bölgələrin mərkəzi büdcədən dotasiya, yəni yardım alaraq maliyyələşməsinin azaldılması və müəyyən müddətdən sonra tamamilə dayandırılması, bu maliyyə axınının əks istiqamətə dəyişməsidir. Yəni regionlarda formalaşan əlavə gəlirlər hesabına mərkəzi büdcəyə fayda verilməlidir. Hələ 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında respublika prezidenti İlham Əliyev bu barədə belə qeyd etmişdir: “Hər bir rayonun iqtisadi və sənaye potensialı güclənməlidir. Buna imkanlar var. Ancaq bizim əksər rayonlarımız dotasiya ilə yaşayır. Əvvəlki illərdə biz buna, necə deyərlər, göz yuma bilərdik. Böyük gəlirlərimiz var idi və bu dotasiyaları biz verirdik. Ancaq nə üçün bizim rayonlarımız dotasiya ilə işləməlidirlər? Bizim rayonlarımızın orta hesabla əhalisi o qədər də böyük deyil. Onlar özləri iqtisadi cəhətdən daha səmərəli işləsələr, bütün xərclərini bağlaya bilərlər”.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Şəhərin dövlət büdcəsindən asılılığı, yerli gəlirlərinin az olması həqiqətən də orada yaşayan əhalinin sosial rifahına və ümumən şəhərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu hal Gəncə şəhəri üçün də istisna edilmir. Sadəcə son illərdə yerli xərcləri yerli gəlirləri hesabına qarşılanmağa başlasa da, gəlirlərin həcmi Bakı və Sumqayıt şəhərlərindən olduqca geri qalır ki, bu da regionun sosial-iqtisadi cəhətdən adı çəkilən şəhərlərdən geri qalmasına səbəb olur.

Bölgələrə ayrılan maliyyə yardımının azaldılması üçün istehsal sahələrinin inkişafı əsas şərtlərdəndir. Ona görə ki, şəhər və rayonların iqtisadi səmərəliliyinin müsbət dinamikası yekunda onların mərkəzi büdcədən asılı vəziyyətdən çıxmasına, yerli gəlirlərin artması ayrılan dotasiyaların dayandırılmasına səbəb olur. 2019-cu ildən etibarən büdcədən maliyyə yardımı alan şəhər və rayonların sayında baş verən kəskin azalma, regionların özünümaliyyələşdirmə prinsipləri əsasında

ayaqda qalmasının mümkünlüyündən xəbər verir. Bunun reallaşdırılması üçün hər bir şəhər və rayon özünün potensial imkanlarını analiz edərək təhlil etməli və nəticədən də maksimum dərəcədə düzgün yararlanmalıdır. Dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşdüyü, dövlət xərclərinin optimallaşdırılmasının əhəmiyyətli olduğu hazırkı vəziyyətdə bölgələr bu məqsədə çox tez bir zamanda nail olmalıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi aparılan araşdırmalar, analiz və təhlillər əsasında özünümaliyyələşdirən, sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş şəhər modeli konseptinin Gəncə şəhərinə tətbiqi üçün təkliflərin hazırlanmasıdır. Qeyd olunan məqsədə nail olunması üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Şəhərlərin maliyyələşməsinin nəzəri əsaslarını araşdırıb təhlil etmək;
- Özünü maliyyələşdirən, mərkəzi büdcədən asıllığı olmayan, yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik olan şəhər modellərinin araşdırılması;
- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin tədqiq edilməsi
- Gəncə şəhərinin faktiki gəlir və xərclərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Araşdırma, təhlil və sintez əsasında Gəncə şəhərində sosial-iqtisadi inkişaf, yerli gəlirlərin artımı üçün təkliflər paketinin hazırlanması
- Hazırlanmış təkliflər paketi əsasında Gəncə şəhərinin yeni gəlir və xərclər layihəsinin hazırlanması

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini əsas olaraq Gəncə şəhərinin yerli büdcəsi, gəlirləri və xərcləri təşkil edir. Əsas olaraq 2018-ci il üzrə Gəncə şəhərinin yerli gəlir və xərcləri istiqamətlər üzrə ayrı-ayrılıqda göstərilir və ümumi olaraq xarici ölkə modellərində mövcud olanlar ilə birlikdə sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın predmeti kimi özünümaliyyələşdirən, mərkəzi büdcədən asıllığı olmayan şəhər modellərinin araşdırılması, onların gəlir və xərclərinin analizi çıxış edir. Burada əsas müqayisə modelləri ölkə daxilində Sumqayıt və xarici olaraq da Elazığ şəhərləri seçilmiş və onların əsasən gəlir istiqamətləri təhlil edilmişdir.

Tədqiqat metodları. tərtibat zamanı empirik tədqiqat metodunun müşahidə, müqayisə, ölçmə, nəzəri tədqiqat metodlarının isə analiz və sintez növlərindən istifadə edilmişdir. Əvvəlcə mövcud vəziyyət həm əyani olaraq şəhər mühitində, həm də statistik sənədlərdə, hesabatlarda, məqalələrdə müşahidə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində əsas məlumat bazası olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin bazasında olan göstəricilər, Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyətindən şifahi və yazılı olaraq əldə olunan məlumatlar, materiallar, Maliyyə, Vergilər Nazirliyi saytlarında mövzu ilə əlaqəli göstəricilər, 2018 və 2019-cu illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunları, bir sıra internet saytları, kitablarda mövzu ilə dolaylı və birbaşa əlaqəli olan məlumatlar götürülmüşdür.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat zamanı əsas məhdudiyyətlər dövlət qurumlarından lazım olan məlumatların əldə olunması və şəhərin əsas büdcə hesabatlarının götürülməsi olmuşdur.

Nəticələrin elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, daha öncə regionların, xüsusilə konkret bir şəhərin gəlir və xərcləri araşdırılmamışdır. Araşdırma əsasında Gəncə şəhərində yerli gəlirlərin artırılması, sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmaq üçün hazırlanmış təkliflər paketi statistik təhlil və analizlərə əsaslanır. Bu da tədqiqatın praktik əhəmiyyətinin artmasına səbəb olan amildir. Qeyd olunan bütün təkliflər bir-bir statistik göstəricilər əsasında təhlil olunmuş, Gəncə şəhərinin iqtisadiyyatına sintez edilmişdir. Elmi tərəflərindən başqa tədqiqat nəticələri və təklifləri yüksək praktik əhəmiyyətə də sahibdir. Praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, araşdırma və təhlillər əsasında sonda əldə olunan nəticə Gəncə şəhərinin yerli gəlirlərində böyük miqdarda artıma və buna bağlı olaraq da yeni iş yerlərinin yaradılmasına, əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi 76 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. ŞƏHƏRLƏRİN ÖZÜNÜ MALİYYƏŞDİRMƏ KONSEPTİNİN İQTİSADİ ƏSASLARI

1.1. Dövlət büdcəsindən asılılığın fəsadları və özünü maliyyələşdirmənin üstünlükləri

Hər hansı bir şəhərin dövlət büdcəsindən asılılığının tamamilə aradan qaldırılması üçün dünya təcrübəsində şəhərlərin, bölgələrin özlərini maliyyələşdirmə konseptini geniş çərçivədə araşdırmağa, tarixə nəzər salmağa ehtiyac vardır. Heç bir iqtisadi asılılığın olmaması üçün təbii olaraq kifayət qədər gəlir mənbələrinə sahib olunmalıdır. Ona görə də şəhərlərin və dövlətlərin tarixi və indiki gəlir mənbələri nələr olmuşdur sualı ətrafında araşdırmanın aparılması başlıca şərtlərdəndir. Şəhər idarəçiləri küçələri, yolları inşa edir, əhalinin kommunal xidmətlərlə təmin edir, insanların rahatlığı və istirahəti üçün parklar salır, şəhərdə baş verən təbii fəlakətlər, hadisələrlə mübarizə aparır. Bütün bunlar müəyyən xərclər ilə həyata keçirilir. Bu dissertasiya işi də məhz şəhərlərin xüsusilə Gəncə şəhərinin sadalanan xərcləri öz gəlirləri hesabına həyata keçirmə yollarını araşdırır.

Şəhərlərin və ölkələrin gəlirlərinin formalaşmasında müxtəlif istiqamətlər mövcuddur. Bu gəlir mənbələrinə misal olaraq kənd təsərrüfatı, istehsal və xidmət sənayələrini, vergiləri, ticarəti göstərmək olar. Bu mənbələrdən istehsal ilə sıfırdan gəliri formalaşdıran başlıca faktordur. Digər göstərilən istiqamətlər isə sadəcə istehsaldan sonra törəmə şəkildə formalaşan gəlir mənbələridir. Hər hansı bir dövlət müəyyən gəliri formalaşdırmaq üçün öncə istehsal sənayesinə sahib olmalıdır. Tarixən də icma dövrlərindən başlayaraq insanlar məhsul mübadiləsi şəkildə həyatlarına davam etmişlər. Sonralar mövcud olmuş tarixi dövlətlər də özlərində zəngin olan hər hansı məhsulu və ya xammalı, ehtiyacları olan digər məhsul ilə mübadilə etmişlər. Bu şəkildə proses davam etmiş və nəticədə müxtəlif mübadilə vasitələri meydana çıxmışdır ki, bunlardan da ən təməl olanı pul yəni

valyutadır. Artıq ölkələr büdcələrini valyuta, qızıl ilə zənginləşdirməyə çalışırlar və bu şəkildə rezerv ehtiyat da saxlayırlar.

Hazırda bir çox şəhərlərdə yerli özünüidarəetmə modelləri mövcuddur. Bələdiyyələr bu modellərin ən geniş yayılan nümunəsidir. Şəhər bələdiyyələri qanunvericilik tərəfindən müəyyənləşdirilən sərhədlər daxilində müəyyən edilmiş vergiləri toplayır, özəl müəssisə rolunda çıxış edərək gəlirlərini tənzimləyir və nəticədə daxili büdcəsini formalaşdırılır. Formalaşdırılmış daxili büdcə hesabına bələdiyyələr idarə etdikləri şəhərlərin xərclərini qarşılayır.

Ümumiyyətlə regionların iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşməsində maddi nemətlər istehsal və istehlak səviyyəsinin və əhalinin hər bir nəfərinə düşən miqdarının artım və ya azalma dinamikasının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün vacib olan bir sıra başqa faktorlar da vardır: (M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova / Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi/“İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011, səh. 12-13)

- əhali gəlirlərinin orta səviyyəsi və onların differensiallaşma dərəcəsi
- orta ömür müddəti və insanların fiziki-psixoloji sağlamlıq səviyyəsi
- əhalinin təhsil səviyyəsi (regiondakı təhsil müəssisələri, onların elmi nailiyyətləri, məzunların statistik göstəriciləri)
- əhalinin sağlamlıq səviyyəsi (tibbi xidmət keyfiyyəti və regionun xəstəxana, apteklərlə hansı səviyyədə təmin olunması)
- həmin bölgənin ətraf mühit, ekoloji vəziyyəti
- insanların mədəni həyat göstəriciləri (asudə vaxtların hansı şəkildə təşkili)

Dövlət özü də regionların sosial-iqtisadi inkişaf etdirilməsində maraqlı olur və müxtəlif vasitələrlə bu prosesə təsir göstərir. Dövlətin regional proporsiyalarına iqtisadi nöqtəyi nəzərindən təsiri əsas iki yol ilə reallaşdırılır:

1. Əgər bölgələrdə desentralizasiyaya ehtiyac varsa orada yeni istehsal müəssisələrinin yaradılmasına məhdudiyət qoyulması;

2. İnkişafı aşağı səviyyədə olan və yeni mənimsənilən bölgələrdə istehsal güclərinin yaradılmasının təşviq edilməsi

Qərb dövlətlərinin təcrübəsi sübut edir ki, məhdudlaşdırıcı siyasətin aparılması stimullaşdırıcı siyasətdən daha az faydalı və effektivdir. Əhalinin, istehsalın daha çox təmərküzləşdiyi bölgələrdə iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması üçün görülən iqtisadi tədbirlərə daxildir: əsas fondlara əlavə vergilərin ayrılması; yeni əsas qoyulan tikintilər, mövcud müəssisələrin böyüdülməsi üçün kreditlərin ayrılmasının dayandırılması və ya fərqli cərimələrin tətbiqi. İqtisadi stimullaşdırma isə ikili xarakter daşıyır: birbaşa və dolayı. (M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova / Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi/“İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011, səh.155-156)

Birbaşa stimullaşdırmada ən geniş rast gəlinən növlərə: dövlətin “himayədarlıq” etdiyi bölgələrdə özünə məxsus müəssisələrini yaradan şirkətlərə güzəştli kreditlərin və subsidiyaların verilməsi, personalın və texniki komandanın hazırlığı ilə əlaqədar mövcud olan maliyyə məsrəflərinin örtülməsi, əsaslı tikintilər, investisiya layihələri üçün əvəzsiz ssudaların verilməsi, nəqliyyat və elektrik enerji tariflərində edilən endirimlər, müəyyən vergilərdə edilən güzəşt və ya hər hansı müddətə tamamilə azad etmə və s. daxildir.

Dövlət bəzən inkişaf baxımından geri qalan yerlərdə yeni sənaye müəssisələri yaratmaq və ya mövcud istehsal sahələrini genişləndirmək istəyən şirkətlər və ya fərdi sahibkarlar üçün dotasiyalar, yəni əvəzsiz yardımlar ayırır. Dotasiya dövlət üçün əlavə yük olsa da qeyd olunan siyasət gələcəyə yönəlik addım məqsədini daşıyır. Burada sanki binanın təməli yeni bünövrəsi qoyulur. Növbəti mərhələlərdə artıq bu müəssisələrin dövlətdən asılılığı azalmağa doğru gedir və istehsal davam etdikcə region üçün böyük gəlirlər qazandırır, hətta gələcəkdə artıq sadəcə region üçün yox, dövlət büdcəsi üçün də gəlir mənbəyi rolunu oynayır. Fransada belə bir siyasət həyata keçirilmişdir. Belə ki, ölkənin cənub-şərq regionunda yeni müəssisələr inşa edildiyi hallarda sənayenin inkişafı üçün şirkətlətin investisiya məsrəflərinin 25%-i, mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi və böyüdülməsi üçün isə 15% miqdarında dotasiya ayrılmışdır.

Milli müstəqilliyimizin bərpasından sonra regionların iqtisadi və sosial inkişafı hər zaman dövlətin prioritet məsələlərindən biri olmuşdur. 2003-cü ildən etibarən milli iqtisadi tərəqqi strategiyasının əsas hissəsi olaraq regional inkişafa böyük diqqət yetirilmişdir. Regionların iqtisadi inkişafını böyük miqyaslı etmək, mövcud olan təbii və əmək ehtiyatlarından tam və səmərəli yararlanmaq əsasında sürətləndirmək üçün indiyədək üç dövlət proqramı qəbul edilmişdir və hazırda sonuncu qəbul edilən proqramda qarşıya əsas məqsəd olaraq qoyulmuş vəzifələrin tamamlanması prosesi gedir.

2004-cü ildən etibarən qəbul edilən iki regional dövlət proqramının icrası ilə paytaxt Bakı şəhəri istisna olmaqla digər regionlarda dövlət büdcəsinin ümumi yerli gəlirlərinin bir neçə dəfə artaraq 2003-cü ildəki 39,1 milyon manatdan 2013-cü ildə, yəni, ikinci regional dövlət proqramının icra müddəti qurtardıqdan sonra 570 milyon manata çatması müəyyənləşdirilmişdir. Nəticə etibarilə 2012-ci ildə ilk dəfə olaraq Sumqayıt, əlavə olaraq 2014-cü ildə isə Mingəçevir və Şirvan şəhərləri, eyni zamanda Abşeron və İmişli inzibati rayonları xərclərini tam olaraq öz yerli gəlirləri hesabına maliyyələşdirmişlər. (<https://sumqayitxeber.com/sumqayitin-budcesi-ne-qederdir-aciqlama/>)

Dövlət büdcələri ölkədəki böyük sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilir. Məsələn hər ilin qəbul edilən büdcəsində təhsil, elm, səhiyyə, sosial yardım, infrastruktur kimi sahələr üçün vəsait nəzərdə tutulur. Bu ayrılan vəsait əsasında məktəblər, xəstəxanalar tikilir, qəzalılı vəziyyətdə olanlar təmir edilir, dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışanların əmək haqları ödənilir və aztəminatlı və şəhid ailələrə ünvanlı sosial yardımlar edilir. Müharibə vəziyyətində olan dövlətlərin büdcəsi üçün əlavə yük mövcud olur. Buradakı əsas yük ondan ibarətdir ki, büdcədə böyük məbləğdə vəsait hərbi sənayenin inkişafına, məcburi köçkünlərin xərclərinin qarşılmasına ayrılır, bu da elm, təhsil, innovasiyalar kimi sahələrə ayrılan vəsaitin faiz olaraq çəkisinin azalmasına səbəb olur. Azərbaycanın da müharibə vəziyyətində olduğu nəzərə alındıqda əlavə olaraq da büdcədən şəhərlərə dotasiya verilməsi büdcədəki yükü bir qədər də artırır. Buna görə də şəhərlərin özlərini maliyyələşdirmə rejiminə keçidi və büdcədən dotasiya

verilməsinin dayandırılması labüddür. Şəhərlərin dövlət büdcəsindən maliyyələşməsi bir sıra digər fəsadlara da səbəb olur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dövlət büdcəsindən önəmli sahələrə ayrılma biləcək vəsait israf olunur
2. Şəhər və rayonların inkişaf prosesi ləng şəkildə gedir
3. Dotasiyaların məbləğindən asılı olaraq bölgələr arasında qeyri-bərabər paylanma yaranır
4. Regionlarda istehsaldan daha çox xidmət sənayesi inkişafına şərait yaradır

Birinci fəsad olaraq vəsaitin israf olunması göstərilib. Burada qeyd olunmalı əsas məqam odur ki, hər il qəbul edilən dövlət büdcəsində dotasiyaların ayrılması üçün hər hansı vacib xərclərin miqdarı azaldılır ki bu da təbii olaraq keyfiyyətin aşağı düşməsinə də səbəb olur.

Digər mənfi tərəflərindən biri olaraq şəhər və rayonların inkişafını ləngitməsi göstərilib. Dotasiya o zaman verilir ki, gəlirlər və xərclər arasında kəsr olur. Yəni ki xərclər gəlirləri üstələyir. Bu zaman kəsr məbləğ qədər mərkəzi büdcədən dotasiya, yəni yardım ayrılır. Bu şəkildə yardımlar olduğu zaman şəhər və rayonların idarəçiliyində rahatlaşma və bunun nəticəsində yaranan durğunluq baş verir. Əlavə gəlir mənbələrini tapmaq, yeni istehsal müəssisələrini yaratmaq cəhdi arxa plana atılır.

Qeyd olunan fəsaddan biri də ayrılan dotasiyanın şəhər və rayonlar arasında qeyri-bərabər bölgüsüdür. Yəni hər hansı bir bölgə öz gəlirlərinin istifadəsini qənaətlə həyata keçirərək xərclərini optimallaşdırıbsa və kəsr cüzi olubsa dotasiya az miqdarda əldə edir. Bununla həmin bölgə əlavə investisiyalardan məhrum olur. Əvəzində xərclərini düzgün şəkildə idarə etməyən digər bir şəhər və rayon dövlət büdcəsindən daha çox dotasiya alır. Bu da nəticə etibarilə qeyri-bərabər bölgüyə səbəb olur.

Büdcə gəlirlərinə mənfi təsir edən amillərdən biri də sənaye sektoru, infrastruktur və xidmət sahələrinin nisbətən daha çox inkişaf etdiyi bölgələrdə gəlirlərin maliyyə uçotunda baş verən nöqsanlar, şəffaflıq və nəzarətin istənilən səviyyədə formalaşdırılmamasıdır. Burada bəzi faktları göstərmək olar. Misal

olaraq, bölgələrdə büdcə təyinatlı gəlirlərin miqdarı ümumi məhsul (xidmət) istehsalının həcmi ilə müqayisədə çox az formalaşır. 2013-cü ildə 9 iqtisadi rayonda hər bir manat məhsuldan (xidmətdən) 3 qəpik və ya ortalama səviyyədə 3,6 dəfə az büdcə təyinatlı gəlir rəsmiləşdirilmişdir. Daha bir fakt da budur ki, 2014-cü ildə Vergilər Nazirliyinin müvafiq orqanı tərəfindən 971 cinayət işi qeydə alınmışdır ki, bu da 2013-cü ildəki göstərici ilə müqayisədə 2 dəfə çoxdur. Vergi ödəyicilərinin 99,4 faizində vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilmişdir. 2015-ci ilin sadəcə fevral ayında vergi strukturları tərəfindən aparılmış yoxlamalar zamanı 5375 vergi ödəyicisinin qanundan yayınması faktları aşkarlanmışdır.

Regionların payına düşən gəlirlərin az olmasına səbəb olan təsirlərdən biri də iqtisadiyyatın strukturudur. Məsələn olaraq sənaye sahəsinə baxaq. Son zamanlar regionlarda müasir texnologiyalar əsasında böyük sənaye müəssisələrinin, komplekslərinin yaradılmasına baxmayaraq 2013-cü il göstəricilərinə əsasən bölgələrdə xidmət sənayesinin xüsusi çəkisi ortalama olaraq 17.2%, kənd təsərrüfatının payı isə 24.5% olmuşdur. Yalnız 2003-2013-cü illəri əhatə edən 10 illik dövr ərzində bölgələrdə 167 qeyri-neft sahəsi üzrə sənaye müəssisələri açılıb istifadəyə verilmişdir. Görülən işlər nəticəsində şəhər və rayonların sənayeləşdirilməsi və sürətli iqtisadi inkişafı yolunda nailiyyətlər qazanılmışdır. 2008-ci il ilə müqayisədə 2013-cü ildə mal(xidmət) istehsalının ümumi həcmində 12 milyard, sənaye məhsulu istehsalında isə 1.9 milyard manat artım olmuşdur. 2013-cü ildə neft sektoru nəzərə alınmadan ölkə üzrə sənaye məhsul istehsalının 47 faizi regionların payına düşmüşdür.

Regionların özlərini maliyyələşdirmənin həm dövlət, həm də özləri üçün böyük üstünlükləri vardır. Birinci üstünlük ondan ibarətdir ki, regionlar fəaliyyətlərini düzgün şəkildə nizamlamağa və büdcədə kəsir olmamasına çalışır. Dotasiya, büdcə kəsiri yaranan zaman aradakı açığı bağlamaq üçün ayrılan yardımdır. Şəhər və rayonların əksəriyyətində il sonu büdcə kəsiri yarandığı üçün dövlət büdcəsindən əlavə yardım alınır. İkinci üstünlük baş verən əlavə və yersiz xərclərin, israfın qarşısının alınacaq olmasıdır. Qeyd olunan üstünlüklər bir-biri ilə

zəncirvari şəkildə əlaqəlidir və biri digərini tamamlayır. Regionlar artıq özləri kiçik bir dövlətin məsuliyyətini alacağı üçün məcburi olaraq yeni gəlir mənbələri tapmağa səy göstərəcək, nəticədə xidmət, sənaye sahələrinin inkişafına təkan verəcək. Üstünlüklər zəncirinin ardı olaraq bölgələrdəki əhalinin rifah səviyyəsi artacaq ki, bu da ümumən marko iqtisadi göstəricilərdən olan yoxsulluğun azalmasına, ÜDM-in əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təkan verəcək.

Sumqayıt, Abşeron, İmişli, Şirvan, İmişli, Naftalan son dörd il ərzində dövlət yardımını olmadan öz xərclərini tam maliyyələşdirən və qarşılıya bilən rayonlardır. Bu rayonlar həmçinin vergi potensialına görə də ən yaxşı iqtisadi rayonlar hesab olunur.

1.2. Şəhər büdcəsinin formalaşma prinsipləri

Büdcə müxtəlif növ vergilərin, rüsumların və digər ödənişlərin bir mənbədə toplanması və xərclənməsi haqqında dövlətin 1 il üçün əsas maliyyə sənədidir. Büdcə bir ölkənin iqtisadi inkişaf siyasəti açıqlaması, dövlətin borclanması haqqında məlumat və iqtisadiyyata təsir alətidir. Büdcə dövlətin sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşların maraqlarına toxunur. Büdcə qəbul edilərkən ilk növbətə prioritet xərclər müəyyənləşdirilir. Dövlət büdcəsi təşkilati strukturuna əsasən Respublika dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi və yerli (bələdiyyə, şəhər, rayon) büdcələrindən ibarətdir.

Dövlət büdcəsinin təşkilati strukturunda yer alan yerli büdcələrin formalaşdırılma prosesi dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu prosesdə lokomotiv rolunu oynayan yenə də təbii ki hökumət və onun siyasət istiqamətidir. Yerli büdcələrin formalaşdırılmasını yerlərdə mövcud olan səlahiyyətli orqanlara həvalə etmədən öncə hökumət düzgün regional iqtisadi siyasəti həyata keçirməli və uzunmüddətli strateji plana sahib olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası hökuməti müasir dövrdə ölkənin regional iqtisadi siyasət istiqamətlərini həyata keçirmək üçün aşağıda qeyd olunan vəzifələri əsas götürməlidir. (M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova / Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi/“İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2011, səh.147)

1. Şəhər və rayonların iqtisadiyyatının səmərəli ixtisaslaşdırılmasını reallaşdırmaq.
2. Təsərrüfatçı, idarəedici subyektlərin üfqi və şaquli şəkildə qarşılıqlı əlaqələr mexanizmini inkişaf etdirmək, regionlarda islahatların reallaşdırılması üçün proqramların işlənilib hazırlanması
3. Bölgələrdə xarici kapitalın cəlb edilməsinə nail olunması
4. Azad iqtisadi zonaların yaradılması, sərhəd rayonlarının yenidən qurulması, ixtisaslaşdırılması
5. Regionlararası və dövlətlərarası iqtisadi münasibətləri, əlaqələri formalaşdırmaq
6. Ekstremal və əlverişsiz təbii şəraitə malik rayonlarda böhrandan çıxmaq üçün tədbirlər planının qəbulu və xarici təcrübənin uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilməsi

Regional inkişafın strateji planı mahiyyət etibarilə əhalinin həyat səviyyəsini necə artırmaq və gələcək illərdə daha da yüksəlişə nail olmaq üçün hansı baza yaradılmalıdır suallarına həll yolu tapılmalıdır. Bölgənin sosial inkişaf səviyyəsi istehsalın inkişafı ilə bilavasitə əlaqəlidir. Buna görə də strateji planda rayonun və ya şəhərin iqtisadi inkişafının aşağıda qeyd olunan başlıca istiqamətləri planlaşdırılmalıdır:

- Yeni məvacibləri yüksək olan iş yerlərinin yaradılması
- Bölgəyə istehsalın yeni növlərinin cəlb edilməsi
- Hazırda regionda mövcud olan istehsalın inkişaf etdirilməsi
- İstehsalın mövcud strukturunu yeniləmək
- Regional məhsulların daşınması və satışı yollarını təkmilləşdirmək

Azərbaycanda regionların inkişafında əsas məsələ yerli potensialın gücləndirilməsidir, hətta dövlətin əsas məqsədi investisiya layihələrinin və maliyyə xərclərinin də yerli resurslar vasitəsilə icra olunmasına nail olmaqdır. Aqropark və sənaye komplekslərinin yaradılmasında da yerli sahibkarların maliyyə imkanlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulub.

Artıq rayonların reytinglərinin hazırlanmasına başlanılıb və onların problemləri araşdırılır.

Əldə olunan nəticələr şərait yaradacaq ki, rayonların iqtisadi potensiallarının üzə çıxması səbəbləri yoxlanılsın və qiymətləndirmə edilsin. Hazırda müvafiq orqanlar rayonların inkişafına əngəl olan maneələri öyrənir və perspektiv sahələri, dəyər zəncirini araşdırır. Nəzərdə tutulub ki, investisiya çatışmazlığı, infrastruktur təminatı, kənd təsərrüfatının inkişafına mane olan səbəblər və təsirlər öyrənilərək, inkişaf planları tərtib olunsun. İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru Vilayət Vəliyevin fikrinə görə rayonlara tətbiq edilən reyting göstəriciləri yerli icra hakimiyyəti strukturlarını daha məsuliyyətli olmağa məcbur edəcək. O eyni zamanda qeyd edib ki, "2017-ci ildə 30, 2018-ci ildə isə büdcədən 33 rayona vəsait ayrılması dayandırılıb. Həmin rayonlar artıq özlərini daxili imkanlar hesabına dolandırır. Bunun üçün hər bir rayon öz coğrafi-iqtisadi şəraitini nəzərə alaraq investisiya planlarını hazırlayıb həyata keçirməlidir". İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun üzərində çalışdığı investisiya reytinglərinə görə, hazırda bir çox rayon maliyyə xərclərini öz daxili resursları hesabına qarşılamaq iqtidarındadır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icra olunması və ona nəzarət mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların tabeliyində olan təşkilatlar tərəfindən dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə icra edilir. İlin sonunda mövcud olan bütün xəzinə hesablarının qalığı dövlət büdcəsinin mərkəzi xəzinə hesabına köçürülür. Dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsi və icmal hesabat Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanır. Büdcə gəlirlərinin təsnifatı adətən - vergilərdən daxilolmalar, sosial ayırmalar, qrantlar və digər gəlirlərdən ibarət olmaqla dörd kateqoriyaya ayrılır. (<http://azkurs.org/magistratura-myarkyazi.html?page=2>)

Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin kontinental modeli, digər adı ilə fransız modeli mövcuddur və idarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Bu modeli fərqləndirən əsas 3 əlamət mövcuddur:

- a) yerli özünüidarəetmənin və yerlərdə dövlət hakimiyyətinin, seçkili və təyinatlı orqanların kombinə edilməsi;
- b) yerli özünüidarəetmə sisteminin müəyyən iyerarxiyası, aşağı sıraların daha üst pillələrə tabe olması;
- c) yerli səviyyədə yerli özünüidarəetmə strukturlarına dövlət nəzarətini həyata keçirmək səlahiyyətinə sahib olan mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilmiş nümayəndənin mövcud olması.

Yerli özünüidarəetmənin kontinental modeli bəzi mütəxəssislər tərəfindən tənqid olunur. Buna səbəb olaraq isə hakimiyyətin təmsilçisi olan orqanların, seçkili strukturların iş fəaliyyətinə müdaxiləsi, iş fəaliyyətinin toqquşması və maraqların ziddiyəti kimi məsələlər qeyd olunur. Ancaq bəzi ölkələr, xüsusilə modelin tətbiq edildiyi Avropa ölkələri daxili qanunvericilikləri ilə qeyd olunan məsələlərin həllinə nail olmağı bacarıblar. Belə ki, daha sonra hər hansı maraqların ziddiyəti halının yaşanmaması üçün qanunvericilik ilə həm seçkiliyi, həm də təyinatlı orqanların iş prinsipi aydın göstərməli və buna yüksək səviyyədə nəzarət olunmalıdı, hesabatlılıq olmalıdır. Ölkəmizdə də bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə bağlı ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Yerlərdə idarəetməni birbaşa olaraq təyinatlı orqanlar olan icra hakimiyyətləri həyata keçirir.

Qanunvericilik olaraq yerli səviyyədə idarəetmə səlahiyyətlərinə sahib olsalar da maliyyə baxımından vəziyyət o qədər də yaxşı deyildir. Bu da bələdiyyələrin fəaliyyətinə əngəl olan, onları icra hakimiyyəti orqanları kölgəsində qalmağa vadar edən əsas səbəblərdəndir.

Bələdiyyələrin vergiləri müvafiq qanunla tənzimlənən, bələdiyyələrin qərarlarına uyğun olaraq tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazi hüduqları daxilində ödənilən vergilərdir. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiq edilən başqa məcburi ödəmələr müvafiq qanunla müəyyənləşdirilir. Bələdiyyə gəlirlərinə onların mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən qazanılan gəlirlər, onlara tabe olan büdcə idarələrinin ödənişli xidmətləri və bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər aid edilir. Rayon və şəhərlərin yerli büdcəsi əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- yerli vergilər (fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatın mənfəət vergisi)
- kurort, mehmanxana, otel və avtomobil dayanacaqlarından əldə olunan gəlirlər
- rayon və şəhər ərazisində yerləşdirilən reklamlardan alınan haqqlar
- mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq yerli büdcələrin səlahiyyətinə verilən cərimələr
- fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların maliyyə yardımları və qrantları

Şəhər və rayonların öhdəliyində olan fərqli xərc istiqamətləri də vardır. Onlar göstərilən gəlir mənbələrindən əldə etdikləri gəlirləri yerli büdcədən qarşılanan xərclər üçün istifadə edir. İqtisadi təsnifata uyğun olaraq bu xərclərə əməyin ödənişi xərcləri, idarənin saxlanması xərcləri, kommunal və kommunikasiya xidmətlərinin ödənilməsi ilə bağlı xərclər, abadlaşdırma xidmətləri haqqının ödənilməsi xərcləri, subsidiyalar və cari transfertlər, istehlak mallarının və materiallarının alınması xərcləri, əsaslı xərclər, qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması və digər xərclər daxildir.

1.3. Özünü maliyyələşdirən şəhər modelləri

Şəhərlərin özlərini maliyyələşdirməsi və mərkəzi büdcədən asılılığının aradan qaldırılması məsələsini araşdırarkən xarici ölkə modellərinə baxılması da labüddür. Əhalisinin sayı və ərazi baxımından Azərbaycan ilə bənzərlik təşkil edən ölkələrdən biri Çexiyadır. AB ölkələrindən olan Çexiya, eyni zamanda iqtisadiyyatı ilə inkişaf etmiş ölkələr sırasındadır. Ona görə də Azərbaycan üçün nümunəvi modellərdən biri ola bilər.

Çexiya iki səviyyəli iyerarxik əlaqəsi olmayan submilli hökumət sistemində malikdir: regional və bələdiyyə səviyyəsi. Çexiya paytaxt Praqa da daxil olmaqla 14 region və 6249 bələdiyyədən ibarətdir. Praqa həm region, həm də bələdiyyə statusuna malikdir. Konstitusiyaya regional və yerli özünüidarətməni təmin edir. Yerli və regional hakimiyyət orqanları həm müstəqil, həm də müəyyən səlahiyyətlərə malikdir lakin onlar qanunvericilik səlahiyyətlərinə malik deyillər.

Bundan başqa, regionlar və bələdiyyələr arasında heç bir iyerarxik tabeçilik də yoxdur. Konstitusiyadan başqa qəbul edilən qanunlar idarəetmənin müxtəlif səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini müəyyənləşdirmişdir: Bələdiyyələr haqqında, paytaxt Praqa şəhəri üzrə və Regionlar üzrə qanunlar ilə səlahiyyətlər bölgüsü tənzimlənir.

Çexiyada yerli özünüidarəetmə institutları kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu da yerli səviyyədə mövcud olan idarəetməyə, maliyyələşməyə müsbət mənada öz təsirini göstərir. Bələdiyyələrin gəlir mənbələrinə vergi gəlirləri, qrant və subsidiyalar və digər gəlirlər daxildir. Digər gəlirlərə misal olaraq bələdiyyələrin su və kanalizasiya xidməti qarşılığında müəyyən tariff dərəcəsində sakinlərdən topladığı xidmət haqları, tullantıların toplanması və bölgədə xidmət göstərən kitabxana ödənişləri daxildir. Eyni zamanda bələdiyyə əmlaklarından alınan icarə haqları, faiz gəlirləri, avtomobil dayanacaqları ödənişləri də digər gəlirlər kateqoriyasına aid edilir. Vergi gəlirləri Çexiyada fəaliyyət göstərən bələdiyyələrin əsas gəlir mənbələrini təşkil edir. Şəhərlərin və bələdiyyələrin maliyyələşməsi burada digər Avropa ölkələrindən fərqlidir. Böyük şəhərlərdə adambaşına düşən vergi gəliri daha yüksək, əks olaraq kiçik şəhərlərdə isə daha aşağıdır. Burada bələdiyyələrin maliyyə imkanlarının çox olmasına səbəblərdən ən əsas onların səlahiyyətində olan vergilərdir. Belə ki fiziki və hüquqi şəxslərin gəlir vergisi, müəssisələrin mənfəət vergisi kimi vergilər məhz bələdiyyələrin, yəni yerli özünüidarəetmə orqanları gəlirləri hesab olunur. Qanunvericilik bələdiyyələrə öz büdcə layihələrini hazırlamaq üçün böyük səlahiyyətlər vermişdir. Sadəcə olaraq hazırlanmış büdcə layihəsinin ictimaiyyətə təqdim olunması, gələn şərhlərin və fikirlərin nəzərə alınması və sonda məclis tərəfindən qəbul edilməsi tələb olunur. Bələdiyyə səlahiyyətlərinə təhsil (ibtidai və orta təhsil), kənd təsərrüfatı, mənzil, ilkin səhiyyə xidməti, sosial xidmət, yerli yollar və ictimai nəqliyyat, su və tullantıların idarə edilməsi daxildir. 2016-cı il göstəricilərinə əsasən ən böyük xərc istiqaməti təhsil xidmətinin göstərilməsi olmuşdur. (Economie a Management, Pavel Roubínek, Petr Kladivo, Marián Halás, Jaroslav Koutský, Zdeněk Opravil Article, March 2015, “Changes in the financing of municipalities and local

governments of selected cities: possible effects on disintegration processes and municipal policy” səh.134-150)

Bu ölkə iqtisadiyyatı üçün üstünlüklərdən biri AB üzvü olması və ittifaqın büdcəsindən kifayət qədər çox investisiya almasıdır. AB büdcəsi bir çox şəhər və kənd infrastrukturunun modernləşdirilməsi, yeni avtomobil yollarının inşası və ya yeni su kanalizasiya qurğularının tikintisi kimi layihələrlə Çexiya bölgələrinə və regionlarına çox sərmayə qoyur. Çexiya AB büdcəsinə verdiyi töhfədən daha çox maliyyə yardımı alan dövlətlərdəndir. 2012-ci ildə verilən töhfədən üç dəfə çox vəsait alınmışdır. AB büdcəsi də etdiyi investisiyaların nəticəsində əlavə dəyər yaradıla biləcək sahələri hədəfləyir. Məsələn, AB büdcəsi hərbi və ya sosial müdafiə xərclərini maliyyələşdirmir.

Cədvəl 1: Avstriyada maliyyə bərabərləşdirmə qanunu strukturu

İlkin tənzimləmə	Gəlir və xərclərin şaquli (federal, regional və yerli özünüidarəetmə səviyyələri arasında) və üfüqi (ştatlar arasında) bölgüləri tənzimləyir
İkinci dərəcəli tənzimləmə	Mərkəzi hökumət tərəfindən əlavə köçürmələri, müavinətlər, ödənişlərin geri qaytarılması (məsələn, müəllimlər və böyük infrastruktur layihələri üçün sərmayə xərcləri) və ayrılan köçürmələr. Ayrılan köçürmələr regionlar və yerli özünüidarəetmə strukturlarına büdcələrini balanslaşdırmaq üçün dəstəkləyici xüsusi məbləğdir.
Üçüncü dərəcəli tənzimləmə	Bütün digər daxili transferlər, məsələn təşkilatlara və ya digər publik şəxslərə

Mənbə: UniCredit Araşdırması (<https://www.internationalbudget.org/2013/11/austria-launches-budget-transparency-portal/>)

Daha bir örnək model Avstriyada tətbiq olunan sistemdir. Avstriyanın federal, regional və yerli özünüidarəetmə strukturları arasında mövcud olan maliyyə bərabərləşdirmə mexanizmi ölkənin maliyyə bərabərləşdirmə qanununa əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunan qanun hökumətin müxtəlif strukturları arasındakı məsuliyyət və gəlir-xərc bölgüsünü tənzimləyir. Avstriya bölgələrinin gəlirlərinin 90%-i məhz bölüşdürülmüş vergilər hesabına formalaşır. Bu vergilər federal hökumət tərəfindən toplanaraq ştatlar və yerli özünüidarəetmə strukturları arasında bölüşdürülür. Qanun hər 4-6 ildən bir müzakirə edilir.

Cədvəl 1-ə diqqət etdiyimiz zaman qanunun strukturunu aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Şaquli tənzimləmə: Avstriyanın vergi gəlirlərinin böyük hissəsi federal, ştatlar və yerli özünüidarəetmə strukturları arasında sabit bölüşdürmə düsturuna əsasən bölünür. Bu ortaq vergilərə fərdi gəlir vergisi, eləcə də korporativ, satış və maliyyə əməliyyatı vergisi daxildir. Digər növlərə tütün, elektrik, qaz, kömür, pivə, şərab, alkoqol, daşınmaz əmlakın köçürülməsi, torpaq dəyəri, benzin, miras, sığorta, reklam, qumar və avtomobil üzərində olan vergilər daxildir. Cədvəl 2-də birgə vergilərin paylanma dərəcəsi göstərilmişdir. Cədvələ əsasən 2013-cü ildə ortaq vergilərin 67,4%-i mərkəzi hökumətə, 20,7%-i regionlara, 11,9%-i isə bələdiyyələrə verilib. Bu bölgədə bələdiyyələrin daha yüksək pay (qumar, reklam, daşınmaz əmlakın köçürülməsi və torpaq dəyəri üzərində olan vergilər) əldə etdiyi ortaq vergiləri istisnadır. (UniCredit araşdırması, <https://www.internationalbudget.org/2013/11/austria-launches-budget-transparency-portal/>)

Cədvəl 2: Avstriya qanunvericiliyinə əsasən ortaq vergilərin bölgüsü

İl	Federal (mərkəzi)	Ştatlar	Yerli özünüidarəetmə strukturları
2010	67.8%	20.5%	11.7%
2013	67.4%	20.7%	11.9%

Mənbə: UniCredit araşdırması, <https://www.internationalbudget.org/2013/11/austria-launches-budget-transparency-portal/>

Hər bir ştatın əhali sayı sabit bir nisbət ilə birlikdə ştatın payına düşəcək vergi gəliri miqdarını müəyyənləşdirir. Bu eyni ilə yerli özünüidarəetmə strukturları üçün də belədir. Burada üfüqi bölüşdürmə, ümumi olaraq, hər bir ştatın öz ərazisində toplanan vergi gəlirlərinə aid olan yerli gəlir prinsipinə əsaslanır. (Üfüqi bölüşdürmə ştatlara verilmiş və sonradan ştatlar arasında bölüşdürülmüş vergi gəlirlərini təsvir edir). Avstriyada üfüqi bölüşdürmə, böyük ölçüdə, bir ştatın əhalisi tərəfindən müəyyən edilir. Aşağıdakı cədvəldə vergilərin ştatlar və yerli özünüidarəetmə strukturları arasındakı müvafiq paylanma səviyyəsi göstərilir.

Əhali sayına görə yüksək payı olanlar uyğun olaraq ortağ vergilərdən daha çox pay alır.

Cədvəl 3: Avstriyanın ştat və yerli özünü idarəetmə strukturları arasında vergi bölgüsü

	Ştatlar	Yerli özünüidarəetmə
Burgenlənd	3.3%	1.3%
Karintia	6.9%	5.3%
Aşağı Avstriya	17.9%	13.5%
Salzburq	7%	8.3%
Stiria	13.7%	9.3%
Tirol	8.8%	9%
Yuxarı Avstriya	15.8%	16.5%
Vyana	21.7%	31%
Vorarlberq	5%	6%

Mənbə: UniCredit araşdırması, <https://www.internationalbudget.org/2013/11/austria-launches-budget-transparency-portal/>

Avstriyada özünüidarəetmə strukturlarının xərc və gəlirləri ilə bağlı hesabatları ictimaiyyətə açıqdır. Qeyri-hökumət təşkilatı olan Dövlət İdarəetməsi Araşdırmaları Mərkəzi ictimai maliyyə işləri ilə məşğul olan bir təşkilatdır. Avstriya Bankının maliyyə dəstəyi ilə tərtib olunan layihəyə əsasən www.offenerhaushalt.at portalı yaradılmışdır ki, bu sayt vasitəsilə mövcud 2356 yerli özünüidarəetmə strukturunun xərcləri ilə bağlı hesabatları asanlıqla şəffaf şəkildə əldə etmək olur. Buna görə də bu portalda büdcələrini ictimaiyyətə təqdim etmək hər bir yerli özünüidarəetmə strukturunun məsuliyyətidir. Yerli özünüidarəetmə strukturları öz büdcələri ilə bağlı məlumatları tabe olduğu ştata təqdim etməlidir. Ştatlar da bu məlumatları Statistika Avstriya saytına hesabat olaraq göndərirlər. Bu saytda siyasi, sosial və iqtisadi məlumatlar dərc edilir. Bütün xərclər ilə bağlı elektron məlumat bazası strukturların razılığı ilə saytda açıq şəkildə dərc edilir. Hər bir merə və ya digər səlahiyyətli şəxsə də xüsusi hesaba giriş şifrələri göndərilmişdir ki, onlar dərc olunan məlumatları rahatlıqla yoxlayıb, nəzərdən keçirə bilsinlər.

Yerli idarəetmə modelləri uğurlu olan iki inkişaf etmiş Avropa ölkəsi – Çexiya və Avstriya təcrübələri ilə bağlı məlumat verildi. Azərbaycan üçün ən ideal, uyğun və tətbiq olunması mümkün ola biləcək model isə dost və qardaş ölkə olan Türkiyə modelidir. Türkiyədə də Azərbaycanda olduğu kimi yerli

idarəetmənin fransız modeli tətbiq olunur. Fərq isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda modelin tətbiqi sadəcə sənədlər üzərində formal xarakter daşıyır. Türkiyədə isə modelin tətbiqi tam doğru və uyğun şəkildə icra olunur. Türkiyədə də yerli özünüidarəetməni bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyə sistemi burada çox yaxşı inkişaf etmişdir. Ölkədə bələdiyyə seçkiləri belə prezident seçkiləri səviyyəsində təşkil olunur, əhali böyük maraqla və həvəslə seçkilərdə iştirak edir. Türkiyədə iki cür bələdiyyə mövcuddur: bələdiyyə və böyükşəhər bələdiyyəsi. Bələdiyyə seçkiləri 5 ildən bir keçirilir.

1982-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyaya görə Türkiyədə mərkəzi idarə iqtisadi və coğrafi şərtlərə görə il, ilçə və bucaq adlanan ərazi vahidlərinə bölünmüşdür. İllər daha böyük ərazi vahidləridir və buraya mərkəzdən təyin olunan valilər rəhbərlik edir. Bu anlayış Azərbaycanda mövcud olan icra başçısı anlayışı ilə bənzərlik təşkil edir. Valilər də xalq tərəfindən yox, mərkəz tərəfindən təyin olunur və vəzifədən alınır. Yerli idarəetmənin fransız modelində də yerlərdə həm mərkəzin təyin etdiyi, həm də seçkili yol ilə xalq tərəfindən seçilən şəxslər olur. Yerli idarəetməni il özəl idarələri, bələdiyyələr icra edirlər. Xalq tərəfindən seçilən şəxs iyerarxik cəhətdən mərkəz tərəfindən təyin olunan şəxsə tabe olub, ona hesab verməsə də, nəzəri cəhətdən mərkəzin rolu daha çox olur. İlçə adlanan ərazi vahidləri isə illərə nisbətən daha kiçik olur və buraya kaymakam adlanan şəxslər rəhbərlik edir. Kaymakamlar iyerarxiya baxımından valilərə tabedir və onların nəzarəti altında fəaliyyət göstərirlər.

İl özəl idarələri nəzarətlərində olduğu ilin sərhədlərini əhatə edir. Azərbaycanda bu vəzifəni icra hakimiyyətləri yerinə yetirir. 5302 sayılı İl Özəl İdarəsinin qanunla göstərilən səlahiyyət, vəzifələrinə əsasən il özəl idarələri bələdiyyə sərhədləri xaricindəki ərazilərdə gənclik və idman, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, sənayə və ticarət, ətraf mühit, torpağın qorunması, mədəniyyət, sənət, turizm, sosial xidmətlər və yardımlar, yoxsul insanlara mikro kreditlərin verilməsi, uşaq evləri və sığınacaqlar, binaların tikintisi, təmiri, yol, su, kanalizasiya xətlərinin quraşdırılması, yaşıllıqların salınması kimi xidmətləri icra edir. Qanunda da əks olunduğu kimi qeyd olunan vəzifə öhdəlikləri sadəcə bələdiyyə sərhədlərinə

daxil olmayan il əraziləri üçün keçərlidir. Çünki bu işlərin icra olunması bələdiyyələrin vəzifə öhdəlikləridir. Bələdiyyə ərazilərində il özəl idarələrinin vəzifəsi sadəcə ərazidə təhlükəsizlik və asayişin qorunması, bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar paytaxt Ankara ilə mütəmadi olaraq məlumat mübadiləsinin aparılması, bələdiyyələrin fəaliyyətinə ümumi nəzarətin edilməsindən ibarətdir.

Mərkəzi idarə, yerli idarəetmə üzərində, yerli xidmətlərin idarənin bütövlüyü prinsipinə uyğun şəkildə aparılması, ictimai vəzifələrdə birliyin təmin edilməsi, cəmiyyət faydasının qorunması və yerli ehtiyacların uyğun şəkildə qarşılınması məqsədiylə, qanunla nəzərdə tutulmuş əsas və üsullar dairəsində "inzibati qəyyumluq" səlahiyyətinə malikdir. İnzibati qəyyumluq, "qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda mərkəzi idarənin yerlərdəki idarəetmə orqanlarının hərəkət və əməliyyatları üzərində sahib olduğu məhdud bir yoxlama səlahiyyətidir." Yəni inzibati qəyyumluq, yerli idarəetmə orqanlarının mərkəzi rəhbərlik tərəfindən, qanuni tənzimləmələrlə məhdudiyətlər ilə yoxlamasıdır. İnzibati qəyyumluq mövzusu qanuna əsaslanır və qanunla məhdudlaşır. Mərkəzi rəhbərlik bu nəzarət səlahiyyətini yerli rəhbərlik vahidlərinin qərarları, əməliyyat və hərəkətləri, orqanları və personalı üzərində istifadə edir. Qəyyumluq səlahiyyətinə, qanun tərəfindən nəzərdə tutulan hərəkət və əməliyyatlardan kənara çıxmaq, ratifikasiya, təxirə salma, dəyişdirərək ratifikasiya kimi məhdud səlahiyyətləri daxildir. Qəyyumluq mövqeyinin, əməliyyatı "düzəltmə səlahiyyəti" və "əmr və təlimat vermə" səlahiyyəti yoxdur.

Daha öncə qeyd olunduğu kimi Türkiyədə bələdiyyə sistemi çox güclü inkişaf etmişdir və bələdiyyələr yerlərdə kifayət qədər səlahiyyət və gəlirlərə sahibdir. Bu da bələdiyyələrə daha rahat fəaliyyət göstərməyə, böyük layihələri icra etməyə şərait yaradır. Belə ki 2464 sayılı "Bələdiyyə gəlirləri" qanunu və 5393 sayılı "Bələdiyyə" qanununun 59-cu maddəsində bələdiyyə gəlirləri açıq şəkildə göstərilmişdir. Buna görə bələdiyyələrin gəlirləri aşağıdakılardır:

- a) Qanunla göstərilən bələdiyyə vergiləri;
- b) Ümumi büdcə vergi gəlirlərindən ayrılan pay;
- c) Ümumi və özəl büdcəli idarələr tərəfindən ediləcək ödəmələr;

- d) Daşınar və daşınmaz malların kirayəsi, satışı və digər məsələlər ilə bağlı gəlirlər;
- e) Bələdiyyə məclisi tərəfindən qəbul olunacaq tariflər əsasında xidmətlər qarşılığında olan ödəmələr;
- f) Faiz və cəza gəlirləri;
- g) Yerli və beynəlxalq təşkilatlar, qurumlar tərəfindən ayrılan qrantlar;
- h) Hər cür investisiya və fərqli fəaliyyət nəticəsində əldə olunan gəlirlər;
- i) Digər gəlirlər

2464 sayılı Bələdiyyə gəlirləri qanununa görə bələdiyyələr tərəfindən toplanan vergilər bunlardır:

- a) Elan və reklam vergisi;
- b) Əyləncə vergisi;
- c) Rabitə əlaqəsi vergisi;
- d) Elektrik və qaz istehlakı vergisi;
- e) Yanğından sığorta vergisi;
- f) Ətraf mühitin təmizliyi vergisi

5779 sayılı “İl Özəl idarələri və bələdiyyələrə ümumi büdcə vergi gəlirlərindən pay verilməsi haqqında” qanunda göstərildiyi kimi ümumi büdcə gəlirlərinin yüzdə 2.85-i böyükşəhər bələdiyyələri xaricindəki bələdiyyələrə, yüzdə 2.50-si böyükşəhər ilçə bələdiyyələrinə verilir. Ayrılan bələdiyyə payının 80%-lik həcmi bələdiyyənin əhali sayına görə, 20%-i isə inkişaf səviyyəsi indeksinə əsasən İllər Bankı tərəfindən bələdiyyələrə paylanır.

Bələdiyyə xərclərini cari, investisiya və transfer xərcləri təşkil edir. Təqribi olaraq xərclərin 44%-ni cari, 21%-ni investisiya, 35%-ni isə transfer xərcləri təşkil edir. Cari xərclərin 57%-ni personal xərcləri, transfer xərclərinin 70%-ni isə borc geri ödəmələridir. Bələdiyyə xərcləri 5393 nömrəli Bələdiyyə Qanununun 60-cı maddəsində sadalanır. Bu xərclər aşağıdakılardır:

- a) Bələdiyyə binaları, obyektləri və nəqliyyat vasitələri və materialları təchizatı, tikinti, təmir və təmir xərcləri;

- b) Bələdiyyənin heyəti və onun seçilmiş orqanları; əmək haqqı, müavinət, mükafat, xidməti ilə bağlı təhsil və digər xərcləri;
- c) Bütün növ infrastruktur, tikinti, təmir və təmir xərcləri;
- d) Vergilər, rüsumlar, haqlar, töhfələr, xidmətlərin göstərilməsi ödənişlərin və digər gəlirlərin toplanması üçün xərclər;
- e) Bələdiyyə polisi və yanğınsöndürmə xidmətləri və xidmətlərin icrası üçün xərclər;
- f) Bələdiyyənin ortaq olduğu şirkət, təşkilat və səhmdar xərcləri, üzvlük haqları;
- g) Qəbiristanlıqların yaradılması, qorunması və saxlanması ilə bağlı xərclər;
- h) Faiz, borc və sığorta ilə bağlı ödəmələr və digər xərcləri;
- i) Aztəminatlı, yoxsul, xəstə və əliliyi olan insanlar üçün sosial xidmətlər;
- j) Məhkəmə prosesi və icra xərcləri;
- k) Nümayəndəlik, mərasim, qonaqpərvərlik və təbliğat xərcləri;
- l) Tərəfdaşlıq, məsləhət və audit xidmətləri qarşılığında ödəmələr;
- m) Daxili və xarici dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyət təşkilatları ilə birgə xidmətlər və layihə xərcləri;
- n) Sosial-mədəni, bədii və elmi fəaliyyət üçün xərclər;
- o) Bələdiyyə xidmətləri ilə bağlı ictimai rəyin öyrənilməsi və araşdırma xərcləri;
- p) Qanunla verilən vəzifələri və xidmətləri yerinə yetirmək üçün digər xərclər;
- q) Yenidənqurma xərcləri;
- r) Layihə xərclərinin bütün növləri.

II FƏSİL. GƏNCƏ ŞƏHƏR İQTİSADİYYATININ PERSPEKTİVLƏRİ

2.1. Gəncə şəhər iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti

Gəncə şəhəri Respublikanın paytaxtı Bakı şəhərindən 375 km qərbdə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu ərazisində yerləşir. İqtisadi potensialı, mövqeyinə, əhəmiyyətinə görə Bakıdan sonra ikinci şəhər hesab olunur. Məhz ona görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə paytaxt şəhərlərdən biri olub. Hazırda da Gəncə şəhəri qərb regionun mərkəzi hesab olunur. Şəhərin ərazisi 2018-ci il göstəricilərinə əsasən 0.125 min km²-dir. 2018-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən əhalisinin sayına görə də Bakı və Sumqayıtdan sonra üçüncüdür. Şəhər ölkəmizi Gürcüstan və Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən dəmir və avtomobil yolları üzərində yerləşir. Eyni zamanda təbii sərvətlərimiz olan neft və qazın xarici ölkələrə daşınmasını təmin edən boru kəmərləri də şəhər ərazisindən keçir.

Şəhərin əlverişli təbii şəraiti, saf iqlimi, Göy-Göl kimi təbiət incisinin və Hacıkənd istirahət guşələrinə bir neçə dəqiqəlik məsafədə yerləşməsi buranın ciddi turizm potensialından xəbər verir. Yay aylarında yerli vətəndaşların bu ərazilərə kütləvi axını baş verir. Lakin ciddi turizm potensialına baxmayaraq Gəncə şəhəri hələ də xarici turistlərin çox da üz tutduğu şəhərlərimizdən deyildir. Statistik göstəricilərinə əsasən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş xarici ölkə vətəndaşlarının sayı 2017-ci ildə 5349 nəfər olmuşdur. Halbuki ölkə üzrə bu say 981232 olub. Göründüyü kimi Gəncə şəhəri ümumi sayın sadəcə 0.55%-ni qarşılayıb. Bu göstərici regionlardan Qəbələdə 79123, Quba 35185, Qusarda isə 18753 nəfər olaraq qeydə alınıb. Qəbələ şəhərinin turizm potensialından çox yüksək səviyyədə istifadə olunması şəhərin yerli büdcəsinə də əlavə gəlirlər qazandırmışdır. Ölkəmizdə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə gecələyən 981232 nəfər xarici vətəndaşın sadəcə 0.55%-nin Gəncə şəhərinin payına düşməsi onu deməyə əsas verir ki, şəhərin turizm potensialından düzgün istifadə olunmayıb. Ümumi sayın 776379 nəfərinin , yəni 79%-nin paytaxt Bakı şəhərinin payına düşdüyünü nəzərə alsaq, digər 21% , yəni 204853 nəfər isə regionların payına düşüb. Gəncə şəhərinin regionlar arasındakı payı belə çox az ,

sadəcə 2.61 %-dir. Qəbələn isə regionlar arasındakı payı 38.62%-dir. Gəncə şəhəri də təbii-rekreasiya ehtiyatları ilə 2.61%-lik göstəricini ən azı 30%-ə qədər qaldıra biləcək potensiala malikdir. Qeyd olunan göstəricinin artması eyni zamanda mehmanxanaların daha çox gəlir qazanmasına, hətta əlavə mehmanxanaların tikilməsinə, dolayısı yolla yerli büdcəyə əlavə gəlirin gəlməsinə səbəb olacaqdır. 2017-ci ildə qeydə alınan saylar təbii ki, mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirlərində də öz əksini tapmışdır. Regionlardan Qəbələdə qazanılan gəlir 17156.6 mln manat, Qusarda 12048,7 mln manat, Naftalanda 5624.9 mln manat, Gəncə şəhəri üzrə isə sadəcə 2689.4 mln manat olmuşdur. Naftalan şəhəri məhz öz müalicəvi nefti sayəsində xarici və yerli vətəndaşların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Ərazi baxımından Gəncə şəhərindən 3 dəfə kiçik olmasına baxmayaraq məhz turizm hesabına yerli xərclərini yerli gəlirləri hesabına qarşılamağa nail olmuşdur. Qəbələdəki “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət kompleksi, Qusarda yerləşən “Şahdağ” Qış-Yay Turizm İstirahət kompleksi, Naftalanda mövcud olan müalicəvi neft göstərilən göstəricilərin qeydə alınmasında əsas rol oynamış səbəblərdir. Gəncə şəhəri yaxınlığında yerləşən Göy-Göl milli parkı da, Maralgöl də yay turizm məkanları olaraq olduqca diqqət çəkici yerlər ola bilər. Bundan əlavə Gəncə şəhərinin və Azərbaycanın ən mühüm tarixi, dini-memarlıq kompleksi olan İmamzadə türbəsinin də müsəlman aləmində ciddi şəkildə tanınmasına ehtiyac vardır. İmamzadə İslam ölkələrindən hər il minlərlə ziyarətçini qəbul edəcək potensiala malik bir ziyarətəhədir. Qonşu İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı kimi islam ölkələrində yerləşən ziyarətəhələri hər il hətta milyonlarla zəvvar ziyarət edir, bu ziyarətlər üçün xüsusi turlar təşkil olunur. Bunlar əslində həmin region iqtisadiyyatına müsbət təsir edən amillərdir.

"Biz, yeni inkişaf modeli yaratmalıyıq. Neftdən, neftin qiymətindən asılı olmayan yeni modelin yaradılması bizim qarşımızda duran əsas vəzifədir. Biz çalışmalıyıq ki, bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələk, əhali üçün yüksək həyat standartlarını qoruyaq. Biz bunun üçün ilk növbədə sahibkarlara yaxşı şərait yaratmalıyıq, dəstək verməliyik, əngəl törətməməliyik. Çünki, iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvələrindən biri sahibkarlardır. Onlar yeni müəssisələr yaratmaqla

yeni iş yerləri açırlar. Yaxşı biznes mühiti olanda, sahibkar gələcək perspektivləri başa düşəndə, o, investisiya yatıracaq". Bu sözləri 2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı"nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfrans çərçivəsində keçirilən maliyyə üzrə seksiyada maliyyə naziri Samir Şərifov demişdir. Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan uzun illər iqtisadi siyasətini məhz neft sənayesi üzərində qurmuşdur. Bu siyasətin müsbət və mənfi tərəfləri olmuşdur. Müsbət tərəfi ölkəyə qısa zaman çox miqdar valyuta axınının, gəlirin gəlməsi olmuşdur. Bu gəlirlər hesabına bir çox böyük, dünya əhəmiyyətli layihələr icra edilmişdir. Ancaq bu siyasətin mənfi tərəfi də olmuşdur. Əsas diqqətin bu sahəyə verilməsi digər sahələrin inkişafının ləngiməsi, neft sənayesinin mərkəzinə yaxın olan Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin daha sürətlə inkişaf etməsinə, digər regionların bu iki şəhərin iqtisadi inkişafından geri qalmasına səbəb olmuşdur. Sumqayıt və Bakı şəhərlərində neft sənayesi ilə bağlı olan bir çox hasilat, emal müəssisələri qurulmuş, əhalinin məşğuliyyətinin təmin olunmasında yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur. Məhz buna görə də Sumqayıt və Bakı digər regionları qabaqlayaraq yerli xərclərini yerli gəlirləri hesabına təmin etməyə başlamış, mərkəzi büdcədən dotasiya alışıını dayandırmışlar. Neft qiymətlərində baş verən eniş ölkənin iqtisadi modeli üzərində yenidən düşünməyə vadar etmişdir. Ölkəmizin sahib olduğu neft və qaz ehtiyatları bundan sonrakı dövr ərzində də valyuta axınının gəlməsində, adı çəkilən şəhərlərimizin iqtisadi inkişafın rol oynayacaqdır. Ancaq artıq dövlət səviyyəsində yeni bir iqtisadi inkişaf modelini qurub, bu xətt üzrə getmək vacibdir. Yeni iqtisadi inkişaf modelində artıq əsas diqqət regionlara verilməli, ölkənin mövcud digər potensial tərəflərindən istifadə edilməlidir.

Gəncə şəhərinin coğrafi mövqe baxımından əlverişli nöqtədə yerləşməsi qeyd olunmuşdu. Mövqeyin əlverişli olmasına səbəb olan amillərdən biri də şəhərin Kiçik Qafqaz kimi zəngin ehtiyatlara malik dağların ətəyində yerləşməsidir. Şəhərə qonşu olan Gədəbəy, Daşkəsən rayonlarında istehsal müəssisələri fəaliyyət göstərir. Gəncə şəhərində Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında istehsal olunmuş

xammalın istifadəsi ilə yeni emal müəssisələrinin qurulması üçün əlverişli sosial-iqtisadi şərait mövcuddur. Buna müsbət şərait yaradan amillər aşağıdakılardır:

- xammal mənbələrinə yaxınlıq;
- ixtisaslı və savadlı kadrların çox olması;
- yeni istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu üzərində yerləşməsi ilə Avropa bazarına daha rahat çıxış
- ərazisinin əsasən düzənlikdə yerləşməsi və regionun lider şəhəri olması

Daşkəsən, eləcə də Gədəbəy rayonları və orada yaşayan əhali daha çox istehsal sahəsi üzərində ixtisaslaşmış. Xammalın emal olunaraq fərqli məhsullar halına salınması isə daha çox insanlarda elmi-nəzəri savadlılıq tələb edir. Gəncə şəhərində üç ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da əhalinin savadlılıq göstəricisinin daha yaxşı səviyyədə olmasına səbəb olur. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən əyani tam orta ümumi təhsil müəssisələrini bitirmiş və tam orta təhsil haqqında attestat alaraq həmin il ali təhsil müəssisələrinə qəbul olmuş tələbələrin sayında Gəncə şəhəri 1054 nəfər ilə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda lider olmuş, ən yaxın izləyicisi olan Tovuz rayonundan təqribən 2 dəfə (587 nəfər), istehsal sənayesinin inkişaf etdiyi Daşkəsən rayonundan isə təqribi olaraq 13 dəfə (77 nəfər) çox olmuşdur. İxtisaslı və savadlı kadrların sayında olan bu fərq emal müəssisələrinin qurulması üçün Gəncə şəhərini daha ön plana çıxarır. Bundan başqa yeni istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu da yük daşımalarda, Azərbaycanın Avropa bazarına daha rahat çıxışında əhəmiyyətli rol oynayacaq. Dəmir yolunun açılışı 2017-ci il 30 oktyabr tarixində baş tutmuşdur. Bu yol ilə birinci mərhələdə 5, sonrakı mərhələdə isə 17 milyon ton yükün daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəmir yolu xətti keçdiyi şəhər və rayonların da iqtisadiyyatına böyük təkan verəcəkdir ki, bunlardan biri də Gəncədir.

2017-ci il göstəricilərinə əsasən Gəncə şəhərinin yerli gəlirləri 43757000 manat, xərcləri isə 32346000 manat proqnozlaşdırılmışdır. 2018-ci il üzrə Gəncə şəhərinin yerli xərcləri 33534000 AZN təşkil etmişdir ki, şəhər həm 2017, həm də 2018-ci illərdə öz xərclərini yerli gəlirlər hesabına təmin edə bilmişdir. Ancaq şəhərin yerli gəlirləri demək olar ki xərclərə bərabər olmuşdur ki, bu zaman da

müsbət saldodan söhbət gedə bilməz. Əslində Gəncə şəhərinin yerli gəlirləri əvvəl vurğulanan perspektivlər nəzərə alınarsa xərclərini daha çox üstələməli, hətta mərkəzi büdcəyə əlavə gəlirlər qazandırılmalıdır. 2018-ci il üzrə Gəncə şəhərinin yerli xərcləri aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur:

Cədvəl 4: Gəncə şəhərinin 2018-ci il üzrə yerli xərcləri

№	Tədbirlərin adı	Məbləğ (manatla)
1.	“Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması” xərcləri (şəhər və rayon İcra Hakimiyyətlərinin, qəsəbə və sahə nümayəndəliklərinin xərcləri)	1926372,0
2.	“Təhsil” xərcləri (məktəbəqədər müəssisələr)	4593773,0
3.	“Səhiyyə” xərcləri	16304353,0
4.	Bədən tərbiyəsi və idman tədbirlərinin xərcləri	189555,0
5.	Gənclər siyasəti tədbirlərinin xərcləri	95304,0
6.	Mənzil fondunun əsaslı təmiri	408980,0
7.	Kommunal təsərrüfatı xərcləri (MKTİB-nin xərci)	4850000,0
8.	Küçələrin işıqlandırılması xərcləri	1150000,0
9.	Yolların əsaslı təmiri xərcləri	2526500,0
10.	Park “Xiyaban” xərcləri	750000,0
11.	Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti başçısı tabeliyində “Gəncə Nəqliyyat” MMC	250000,0
12.	“Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər” xərcləri (səfərbərlik anbarı, mülki müdafiə qərargahı, sair xərclər)	489163,0
	Xərclərin cəmi	33534000,0

Mənbə: Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti 2018-ci il yerli gəlir və xərclər üzrə hesabatı

Gəncə şəhərinin mərkəzi büdcədən asılı olmaması, özünü maliyyələşdirməsi üçün sadəcə əlavə gəlir mənbələrinin araşdırılıb tapılması yox, eyni zamanda mövcud xərclərin bəzilərində qənaət etmək və hər bir xərc istiqamətini öz gəlirləri hesabına reallaşdırmaqdır. Məsələn xərclər arasında qeyd olunan park “Xiyaban” xərcləri həmin parklarda olan əyləncəvi oyunlar, atraksiyonlar, kiçik ticarət obyektlərindən parkda fəaliyyətə görə toplanılan ödəmələr hesabına qarşılmalı, hər park yerli büdcədən asılı olmadan idarə olunmalı, hətta şəhərin büdcəsinə əlavə gəlirlər qazandırılmalıdır. Eləcə də küçələrin işıqlandırılması üçün çəkilən xərclər də üçüncü fəsilə haqqında danışılacaq “Bio Green” şəhər layihəsi çərçivəsində reallaşar, bunun üçün günəş enerjisindən istifadə edilərsə şəhərin həm ekoloji vəziyyətinə faydalı olmuş, həm də müəyyən miqdarda qənaət edilmiş olar.

Cədvəl 4-də görüldüyü kimi yerli büdcə xərcləri arasında “səhiyyə” xərcləri məbləğ həcminə görə ilk sıradadır. Səhiyyə müəssisələrinin xərcləri həm mərkəzi büdcə, həm də yerli büdcədən maliyyələşir. Respublikanın mərkəzi büdcəsindən başlıca olaraq Respublika əhəmiyyətli idarələr və tədbirlər, sanitariya-epidemioloji stansiyalar, respublika əhəmiyyətli klinik xəstəxanalar, ambulatoriya-poliklinika şəbəkəsi və təcili və təxirəsalınmaz tibbi yardım stansiyaları, dəmir yolu, su və aviasiya nəqliyyatına tibbi xidmət müəssisələri maliyyələşir. Qalan digər xəstəxanalar, poliklinikalar, həkim sağlamlıq məntəqələri və rayon, kənd, qəsəbə xəstəxanaları və sanitariya-gigiyena müəssisələri və tədbirlərinin əksəriyyəti yerli büdcələrin gəlirləri əsasında maliyyələşir.

Daha bir xərc istiqamətlərindən olan “Gəncə Nəqliyyat” MMC Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 23 sentyabr 366 nömrəli qərarına əsasən yaradılmışdır. Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti Başçısı yanında Gəncə Avtomobil Nəqliyyatı ilə Sərnişin Daşıma İdarəsinin sektor müdiri Elmar Əhmədovun sözlərinə görə mülkiyyət və təşkilatı, hüquqi formasından asılı olmayaraq daşıma işləri ilə məşğul olan şəxslərin sərnişin daşınması prosesinə cəlb edilməsinin təşkil olunması, avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişindaşıma fəaliyyəti göstərən şəxslərin fərqlənmə nişanının alınmasına cəlb edilməsinin təşkil olunması qurumun fəaliyyətinin əsas məqsəd və istiqamətləridir.

Yerli büdcə xərcləri arasında olan “təhsil” xərcləri sadəcə məktəbəqədər təhsil müəssisələrini əhatə edir. Bu xərc kateqoriyasının yerli büdcə daxilində olmasının müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Müsbət tərəfi təbii ki, dövlət büdcəsi üzərində olan vəsait yükünün biraz azalmasıdır. Mənfi tərəfi isə bu sahənin inkişaf nöqtəyi nəzərindən təhsilin digər istiqamətlərindən geri qalmasıdır. Yerli büdcə gəlirləri az olan şəhər və rayon rəhbərlikləri yerli xərclərdə müəyyən dərəcədə qənaət etməyə çalışır. Təbii olaraq xərclərdə baş verən azalma bu sahədən də yan keçmir. Bu məsələ ilə bağlı 1998-2013-ci illərdə təhsil naziri vəzifəsini icra etmiş Misir Mərdanov açıqlamasında bildirmişdir: “Hal-hazırda məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maliyyələşməsi yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu təhsil pilləsinin inkişafı üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin azlığı bir

problemdir, həmin maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi daha ciddi problemdir. Uzun illərdir ki, bu sahəyə vəsait ayrılmasına baxmayaraq, uşaq bağçaları əsaslı təmir edilmir, avadanlıqlarla təchiz olunmur, ərzaqla təminatın vəziyyəti də qənaətbəxş deyildir. Əlbəttə, səbəblər müxtəlifdir. Lakin əsas səbəblərdən biri odur ki, Təhsil Nazirliyi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi prosesində iştirak etmir və bu işə müdaxilə etmək imkanları da yoxdur.” 2017-ci il statistik göstəricilərinə əsasən Gəncə şəhərində 43 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Bu müəssisələrin xidmətindən 4379 uşaq yararlanmışdır. 43 müəssisədə 100 yerə düşən uşaq ilə təminat isə 52 nəfər olmuşdur ki, bu da bir çox müəssisələrin effektiv fəaliyyət göstərməməsinə, əlavə xərclərin israf olunmasına səbəb olmuşdur. Gəncə Şəhər Təhsil İdarəsindən verilən məlumata əsasən daha əvvəl belə müəssisələrin sayı 53 olmuş, daha sonra bunlardan 10-nun özəlləşdirilməsi ilə son nəticədə 43-ü hazırda fəaliyyət göstərməkdədir. Özəlləşdirmə yerli büdcə xərclərinin azalmasına səbəb olsa da, təəssüf ki özəlləşən 10 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi təyinatı üzrə fəaliyyətini davam etdirməmiş, başqa məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

2018-ci il üzrə Gəncə şəhərinin yerli gəlirləri də 33.5 milyon manat təşkil edərək yerli xərclərinə bərabər olmuşdur. 2018-ci il büdcəsi qəbul olunarkən yerli büdcə gəlirləri 46.3 milyon manat proqnozlaşdırılsa da nəticədə qeyd olunduğu kimi 33.5 milyon manat olmuşdur. Yerli büdcənin gəlirlərini vergilərdən daxilolmalar və digər gəlirlər təşkil edir. Digər gəlirlər dövlət mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar, daşınar və daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət üzrə ödəmələr, qiymətli kağızların qeydiyyatına alınması və dövlət reyestri üzrə daxilolmalar, xüsusi razılıqların (lisenziyalar) alınmasına görə ödəmələr, məhkəməyə verilən iddia ərizələr və şikayətlər üzrə daxilolmalardan ibarətdir.

Aşağıdakı cədvəl 5-dən də görüldüyü kimi gəlirlərin 87.57 %-i məhz vergilər əsasında formalaşmışdır. Vergilərin də həcmi təbii ki, əməkqabiliyyətli əhali arasında işləyənlərin payı, kiçik və ya orta sahibkarlıqla məşğul olan insanların sayı, fəaliyyətdə olan müəssisələrin həcmi kimi amillərdən asılıdır. Gəncə

şəhərinin 2018-ci il vergi gəlirləri arasında fiziki şəxslərin gəlir vergiləri və əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) payı xüsusilə seçilmişdir. Belə ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisi həcmi 9,8 mln. manat, ƏDV-nin payı isə 8,1 mln. manat olmuşdur. Qeyd olunan vergi növlərindən toplanılan vəsait ümumi vergi gəlirlərinin 60.96%-i qədər olmuşdur.

Cədvəl 5: Gəncə şəhərinin 2018-ci il üzrə yerli gəlirləri

№	Gəlirlər	Məbləğ
1	Vergilərdən daxilolmalar	29,366,929.00
2	Digər gəlirlər	4,167,071.00
2.1	Mülkiyyətdən gəlirlər	17,682.00
2.2	Məhkəməyə verilən iddia ərizələri və şikayətlərinə əsasən ödənişlər	132,394.00
2.3	Şəxsiyyət vəsiqəsi, daimi və ya müvəqqəti yaşamağa görə əcnəbilərə icazə vərəqəsi	1,030,716.00
2.4	Xüsusi icazələr (lisenziyaların) alınmasına görə	17,977.00
2.5	Qiymətli kağızların qeydiyyatına alınması və dövlət reyestri xidmətinə görə ödəmələr	452,587.00
2.6	Daşınar və daşınmaz əşyalar üzərində mülkiyyətə görə ödəmələr	266,852.00
2.7	Digər hüquqi xidmətlərə görə	38,606.00
2.8	Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar	2,210,257.00

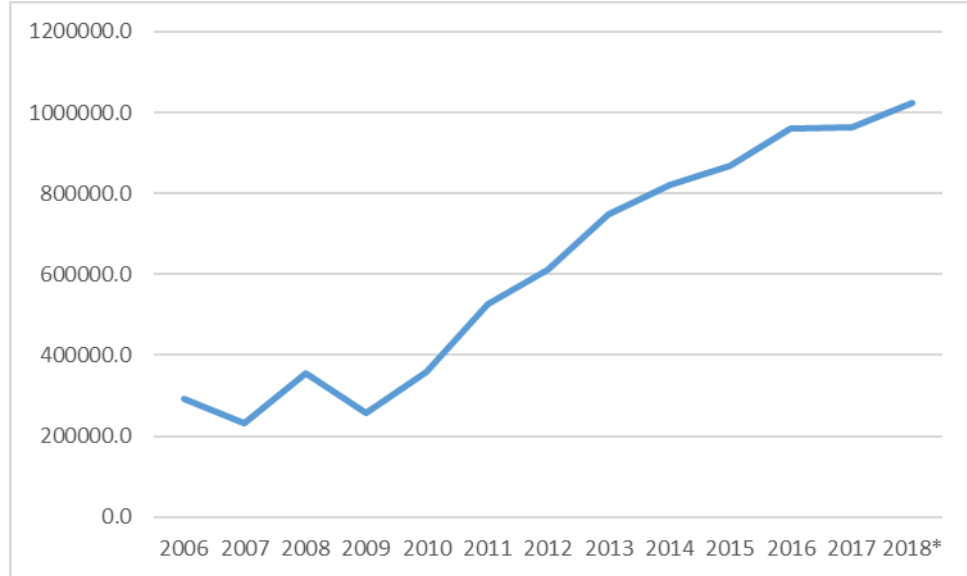
Mənbə: Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti 2018-ci il yerli gəlir və xərclər üzrə hesabatı

2019-cu ildə isə Gəncə şəhərinin proqnozlaşdırılmış yerli büdcə gəlirlərinin 2018-ci il ilə müqayisədə 14.4 mln. manat çox, yəni 47.9 mln. manat olması proqnozlaşdırılır.

İqtisadiyyatın əsas aparıcı göstəricilərindən biri də ÜDM-dir. Hər bir iqtisadiyyatda bir il ərzində baş verən ümumi məhsul buraxılışı iqtisadiyyatın inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. Hər hansı bir regionun, ölkənin iqtisadiyyatının böyüməsi eyni zamanda onun məhsul buraxılışı həcmnin artması kimi də başa düşülür. Ümumi daxili məhsul – bir il ərzində iqtisadiyyatda istehsal olunan bütün mal və xidmətlərin bazar qiymətləri məcmusudur. Sevindirici hallardan biri də

budur ki, 2010-cu ildən etibarən Gəncə şəhəri üçün məhsul buraxılışının ümumi həcmi cari qiymətlərlə hesablanmaya əsasən artma dinamikasındadır.

Qrafik 1: Gəncə şəhəri üzrə məhsul buraxılışı dinamikası, cari qiymətlərlə, min manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/>)/İqtisadi statistika/Milli Hesablar Sistemi/Regionlarda ümumi məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirləri

Cari qiymətlərlə hesablamaya əsasən 2008-ci ildə 355.4 mln. manat olan məhsul buraxılışı 2018-ci ildə 1022.7 mln. manata çatmışdır. Qrafik 1-dən görüldüyü kimi də 10 il ərzində 3 dəfəyə yaxın bir artım olmuşdur. Lakin bu təhlil tam mənzərəni göstərməyə bilər çünki bütün dövrlər üzrə məhsul buraxılışı cari qiymətlərlə hesablanmışdır ki, illər üzrə baş vermiş inflyasiya, qiymət artımı təsiri burada nəzərə alınmamışdır. Buna görə də bu təhlil tam real mənzərəni əks etdirməmə riskinə sahibdir. Təhlil zamanı yanlış nəticə almaq riskini azaltmaq üçün məhsul buraxılışının fiziki həcm indeksinin əvvəlki ilə nisbətən faizlə olan göstəricisinə də nəzər salmaq lazımdır. Bu göstərici 2018-ci ildə 107% olmuşdur ki, bu da bir öncəki ilə nisbətən müsbət göstəricidir.

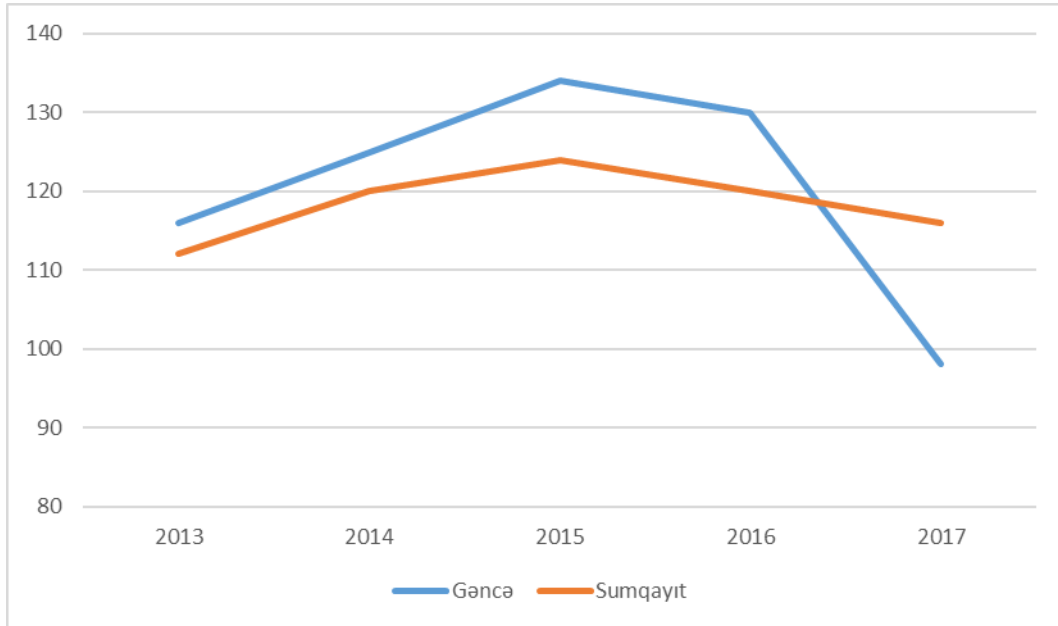
2018-ci ilin əvvəlinə əsasən Gəncə şəhərinin əhalisi 332.6 min nəfər olmuşdur. Son bir neçə ilə qədər həm əhalisinin sayına, həm də iqtisadiyyatına görə Bakıdan sonra ikinci olan şəhər son illərdə ikinciliyi Sumqayıt şəhərinə təhvil vermişdir. Sumqayıt şəhəri 2018-ci ildə artıq bir çox sahələrdə həmçinin əhali sayında Gəncə şəhərini qabaqlayır. Gəncə şəhərinin həm Sumqayıt, həm də digər

xarici şəhər modeli ilə müqayisəli təhlili fəslin ikinci hissəsində ətraflı təhlil olunacaq. 2018-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən şəhər əhalisinin gəlirləri 1546.1 mln. manat həcmində olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki ilə nisbətən 108.3% olmuş, yəni 8.3%-lik bir artım qeydə alınmışdır.

2.2. Gəncə şəhəri ilə müqayisə olunan səmərəli şəhər modelləri

Gəncə şəhərini digər şəhərlərlə müqayisəli təhlil edərkən həm daxili, həm də xarici modellərə nəzər yetirmək lazımdır. Daxili modellərdən örnək olaraq Sumqayıt və Bakı şəhərlərini qeyd etmək mümkündür. Çünki bu şəhərlərin gəlir səviyyəsi və əhalinin iş imkanları digər şəhərlər ilə müqayisədə çox yüksəkdir. Adı çəkilən şəhərlər artıq uzun müddətdir öz xərclərini gəlirləri hesabına qarşılaya bilir. Həm Sumqayıt, həm də Bakı şəhərində bir çox istehsal və emal müəssisələri yaradılmışdır. Məhz buna görə də Bakı sənaye həcminə görə Cənubi Qafqazda birinci, Sumqayıt isə ikinci şəhərdir. Şübhəsiz ki əsas təbii sərvətlərimiz olan neft və qazın hasilat mərkəzinə yaxın olmaları belə nəticələrin əldə olunmasına səbəb olmuşdur. Sumqayıt hazırda Bakı üçün yardım rolunu yerinə yetirir və ekoloji tarazlığın pozulmaması üçün də bəzi emal müəssisələri məhz burada yaradılır. 2019-cu il büdcə təqdimatında Gəncə şəhərinin gəlirləri 47.9 mln. manat proqnozlaşdırılırsa, Sumqayıt üçün bu məbləğ 89.9 mln. manat, Bakı üçün isə 6 milyard manatdan çoxdur. Gəncə şəhərində neft-qaz sənayesi ilə bağlı hər hansı müəssisələrin olmasını gözləmək heç doğru olmaz. Əvəzində bu bölgədə daha öncə vurğulandığı kimi qara və əlvan metallurgiya sahəsi üzrə emal müəssisələrinin qurulması daha real və mümkündür. Gəncə şəhərinin mövcud iqtisadi vəziyyəti haqqında olan bölmədə, şəhərdə sənaye müəssisələri sayının 2017-ci ilin sonu üçün qeydə alınan göstəricidə 98 olduğu qeyd edilmişdir. Sumqayıt şəhəri üçün bu göstərici 116, Bakı şəhəri üçün isə ətraf qəsəbələri ilə birgə 1253 olmuşdur. Ancaq 2017-ci ildən sonrakı dövr ərzində də Sumqayıt və Bakı ərazisində sənaye müəssisələrinin sayında artım olsa da, Gəncə üçün bunu söyləmək yanlış olardı. Üç şəhər üzrə sənaye müəssisələri sayı ilə bağlı statistik göstəricilər ilə aşağıdakı cədvəldə tanış olmaq olar:

Qrafik 2: Gəncə və Sumqayıt üzrə sənaye müəssisələrinin say dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Sənaye/Regionların sənayesi/Regionlar üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı

Böyük sənaye müəssisələri kimi kiçik sahibkarlıq subyektləri də regionların və ümumi olaraq ölkə iqtisadiyyatının təməlini təşkil edirlər. Böyük sənaye müəssisələrinin normalda məhdud sayda olmasına baxmayaraq, kiçik sahibkarlıq müəssisələri daha çox sayda olur və “güc birlikdədir” prinsipi ilə yanaşıldığı zaman onların fəaliyyəti iqtisadiyyata böyük təkan və töhfə verir. Məhz buna görə də bütün ölkələrdə kiçik və orta sahibkarlığına diqqət və qayğıya xüsusi önəm verilir. Bu tip müəssisələr ölkənin ÜDM-nə, işçi qüvvəsinin sayının artımına güclü təsir göstərir. Bu məlumatları statistik faktlarla təsdiqləmək üçün bu qeydlərə nəzər yetirək: 2017-ci ilin statistik göstəricilərində turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahəsində çalışan insanların sayında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı 39.5%, ticarət sahəsində 37.5% olmuşdur. Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahəsində məhsul buraxılışında kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı isə 2017-ci il üzrə 48.5% olmuşdur.

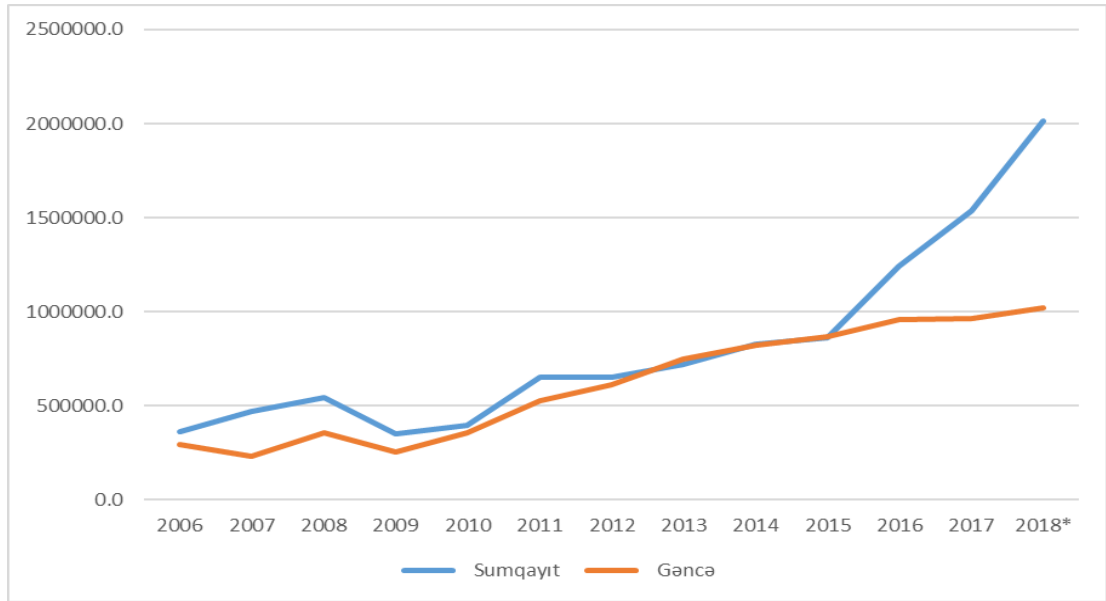
Müqayisə üçün önəmli amillərdən biri də fəslin 2.1-ci bölməsi sonunda qeyd olunan məhsul buraxılışı həcmidir. Gəncə şəhəri bu istiqamət üzrə Sumqayıtdan

geri qalır. Məhsul buraxılışının da həcmi təbii ki, bölgədə olan kiçik, orta və böyük həcmli olmaqla bütün sahibkarlıq, istehsal müəssisələrinin sayından asılıdır. Yeni istehsal və xidmət yaradan bütün subyektlər məhsul buraxılışında rol oynayır. 2015-ci ildə ümumi məhsulun 28.0 faizi sənayedə, 0.3 faizi kənd təsərrüfatında, 37.1 faizi tikintidə, 8.5 faizi nəqliyyatda, 0.6 faizi informasiya və rabitə sahəsində, 25.5 faizi ticarət və xidmət sahələrində istehsal olunmuşdur. Ümumi daxili məhsul buraxılışının 65.4 faizi iqtisadiyyatın istehsal, 34.6 faizi isə xidmət sahələrinin payına düşmüşdür. (Hamlet Qasimov, “Xalq qəzati”nin bölgə müxbiri, 15 mart 2016-cı il)

2015-ci il göstəricilərinə əsasən “Gəncə Avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyi, “Cihazqayırma zavodu” ASC, “ELBA” MMC, “Gəncə Dəyirman” MMC, “Azəri-Arapoğlu”, “Gəncə Qənnadı” ASC, “DE-TAL Alüminium” MMC, “Sem-San” şirkətlərində iqtisadi artım müşahidə olunmuş və öncəki il ilə müqayisədə bu müəssisələrdə 47.0 milyon manatdan çox məhsul istehsalı reallaşdırılmışdır. Adı çəkilən müəssisələr həm də şəhərdə fəaliyyət göstərən böyük sənaye müəssisələri hesab olunur. İstehsal olunan məhsulun 63.7 faizi ölkə daxilində, 36.3 faizi Rusiya, Türkiyə, Ukrayna və digər ölkələrə ixrac edilmişdir. Bu faiz göstəricisinin ilk mərhələdə ən azından bərabərləşməsi lazımdır ki, istehsal olunmuş məhsullar üçün əlavə bazarlar tapılsın və istehsal həcmi də buna müvafiq olaraq daha da artsın.

Ümumi məhsul buraxılışı 2017-ci ildə 977,4 mln. manat, kənd təsərrüfatı məhsulları 2,7 mln. manat, sənaye məhsulu 381,8 mln. manat olmuşdur. Qrafik 3 Gəncə və Sumqayıt şəhərləri üzrə qeydə alınan məhsul buraxılış həcmi dinamikasını əyani şəkildə göstərir. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar 294,0 mln. manat, tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi 262,6 mln. manat olmuşdur. 2003-2017-ci illər ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsi ilə 490 sahibkara 67,7 mln manat güzəştli kredit verilmiş, 2007-2015-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına 32,7 min manat subsidiya ayrılmış, 2003-2017-ci illər ərzində 52 min 404-ü daimi olmaqla, 60 min 141 yeni iş yeri açılmışdır. (Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti rəsmi saytı/ <http://www.ganja-ih.gov.az/>Şəhər haqqında bölməsi)

Qrafik 3: Gəncə və Sumqayıt şəhərləri üzrə məhsul buraxılışı dinamikası, cari qiymətlərlə, min manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (<https://www.stat.gov.az/>)/İqtisadi statistika/Milli Hesablar Sistemi/ Regionlarda ümumi məhsul buraxılışı və əhalinin gəlirləri

Tədqiqat zamanı müqayisə olaraq daha çox qardaş ölkə Türkiyə modellərindən bəhs olunur. Müqayisə olunacaq şəhər modelindən biri də Türkiyə nümunəsindən seçilən Elazığ şəhəridir. Bu şəhər eyni zamanda Gəncə ilə qardaşlaşmış şəhərlər sırasındadır. Əhalisinin sayının 600 min nəfərə yaxın olması, ölkənin daxili hissəsində yerləşməsi, dəniz sahilinə yaxınlığının olmaması və həmçinin Gəncə ilə qardaşlaşmış şəhər olması müqayisə üçün bu şəhərin seçilməsinə səbəb oldu.

Şəhərin iqtisadiyyatın əsas olaraq xidmət, sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarında aparılan fəaliyyətlər ilə inkişaf etməkdədir. Gəncə şəhərində də hazırda xidmət və sənaye sahələrinin xüsusilə də xidmət sektorunun daha ön plana çıxdığı müşahidə edilməkdədir. Elə bu tədqiqatın məqsədi də xidmət və sənaye sektoru üçün araşdırma və analizlərə əsaslanan yeni istiqamətlər, layihələrin təklif edilməsidir. Müqayisə modeli olaraq seçilən Elazığ da yüksək səviyyədə təşkil edilmiş sənaye zonaları ilə önəmli bir sənaye infrastrukturuna sahibdir. Yeraltı sərvətləri ilə də Türkiyənin ən önəmli şəhərlərindən olan Elazığ 2014-cü ildə həyata keçirdiyi ixracatın 92%-ni məhz bu sektorda reallaşdırmışdır. Bundan başqa; Balıqçılıq, qida məhsulları və içki istehsalı, maşın, tekstil və mebel kimi

müxtəlif sektorlar, bölgədəki rəqabət ilə şəhərin iqtisadiyyatının təməlini təşkil edir. Balıqçılıq sektorunda 14400 ton alabalıq istehsalı ölkədə birinci olan Elazığ, bu sektorda potensial imkanları ilə dünyanın əhəmiyyətli bir mərkəzidir.

Cədvəl 6: Elazığ şəhərinin 2014-cü il üzrə ixracat reallaşdıran sektorları

Sektor	İxracat həcmi (\$)
Ağac məhsulları	2.387.000
Polad	763.000
Mədən məhsulları, dəmir və digər metallar	207.101.000
Dəri və dəri məhsulları	5.000
Elektrik məhsulları	3.000
Fındıq və fındıq məhsulları	2.000
Xalça	5.000
Geyim malları	133.000
Taxıl, paxlalı, yağlı toxum və məhsulları	821.000
Kondisioner sənayesi məhsulları	904.000
Kimyəvi maddələr və məhsullar	2.944.000
Quru meyvə məhsulları	35.000
Maşın və maşın avadanlıqları	1.044.000
Meyvə-tərəvəz məhsulları	94.000
Dəniz və heyvandarlıq məhsulları	11.495.000
Avtomobil sənayesi	15.000
Digər	30.000
TOPLAM	227.893.000

Mənbə: TİM, 2014 (<http://www.elazigyatirim.gov.tr/tr/Sitecontents/page/40>)

Elazığ ölkə ərazisində yerləşdiyi bölgənin iqtisadi olaraq ən inkişaf etmiş şəhərlərindəndir. Şərqi Anadolu bölgəsinin qərbə açıldığı nöqtədə yerləşən şəhərdə ticarət və sənayenin inkişafı sürətlə davam edir. 2014-cü ildə toplam ixracı 227.9 mln. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Bununla da yerləşdiyi Şərqi Anadolu bölgəsinin ən çox ixrac edən ikinci şəhəridir. Cədvəl 6-da Elazığ şəhərinin 2014-cü il üzrə ixracatında əsas paya sahib olan sahələr və ixrac həcmi göstərilmişdir.

Xidmət sektoru, daxilindəki tikinti və ticarət sahələri, eyni zamanda sənayeləşmə və şəhərləşmə istiqamətləri ilə, yaratdığı gəlir və məşğulluq səviyyəsinə görə şəhər iqtisadiyyatının önəmli sahələrindəndir. 40 illik bir tarixə sahib olan Fırat universiteti xüsusilə mühəndislik sahəsində ölkənin öndə gedən universitetlərindəndir və universitet-sənaye iş birliyi üzrə önəmli addımlar atmışdır. Elazığ ixtisaslı kadrları ilə investorlar üçün əlverişli şərait yaradır. Ankaranın şərqində tək texniki təhsil verən fakültənin burada yerləşməsi iş dünyasının ehtiyacı olduğu kadr bazasını yaradır. Burada da Gəncə şəhəri ilə müəyyən yaxınlıq mövcuddur. Azərbaycanda da aqrar sahədə ixtisaslı kadrlar yetişdirən tək ali təhsil müəssisəsi ADAU-dur ki, bu universitet də Gəncə şəhərində yerləşir. Buradan məzun olan ixtisaslı kadrların formalaşması ilə şəhərdə fərqli istiqamətlərdə qida emalı zavodları yaradıla bilər ki, bu da yeni ixrac istiqamətləri yaradır. Elazığ modelinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, cədvəl 6-da fərqli istiqamətli qida məhsullarının ixracı statistikaları göstərilmişdir. Bu tip qida məhsullarını və hətta daha fərqli növlərini mövcud kadr bazası ilə formalaşdırmaq mümkündür. Aqrar Universiteti nəzdində aqrotexnologiya, aqrar iqtisadiyyatın, aqrobiznes və idarəetmə kimi fakültələr mövcuddur ki, aqrotexnologiya fakültəsi daxilində də qida məhsulları mühəndisliyi və ekspertizası, onların dizaynı kimi kafedralar vardır ki, burada yetişən ixtisaslı kadr bazası hesabına şəhərdə fərqli istiqamətlər üzrə qida məhsulları istehsalı müəssisələrinin yaradılması üçün əlverişli şərait mövcuddur.

III FƏSİL. ÖZÜNÜ MALİYYƏLƏŞDİRƏN ŞƏHƏR MODELİ KONSEPTİNİN GƏNCƏ ŞƏHƏRİNƏ TƏTBİQİ

3.1. Gəncə şəhərinin yeni iqtisadi inkişaf modeli

Ölkənin ikinci şəhəri hesab olunan Gəncə şəhəri ciddi iqtisadi potensialı olan, lakin hələ bu potensialından tam istifadə olunmayan regionlardan biridir. Ölkənin yeni iqtisadi inkişaf modeli daxilində Gəncə şəhərinin yeni iqtisadi inkişaf modeli ayrı bir başlıq şəklində qeyd olunmalı və müvafiq işlər görülməlidir. Gəncə şəhərinin yeni iqtisadi inkişaf modelində əsas başlıqlar aşağıdakılar olmalıdır:

1. Gəncə şəhərinin tələbə şəhərinə çevrilməsi, bir neçə universitetin buraya köçürülməsi və böyük universitet kampuslarının salınması
2. Beynəlxalq əhəmiyyətə malik tədbirlərin keçirilməsi
3. Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında mövcud olan hasilat sənayeləri üçün Gəncə şəhərində emal infrastrukturunun qurulması
4. Bakı, Qəbələ və Qusar şəhərləri ilə yanaşı Gəncə şəhərinin turizm potensialının artırılması
5. Gəncənin Azərbaycanın qərb regionunun Azad İqtisadi Zonasına çevrilməsi
6. Gəncə şəhərində investisiya layihələrinə dəstəyin göstərilməsi
7. Gəncədə "Bio Green" (Bio Yaşıl) şəhər layihəsinin icra olunması

"7P&İnkişaf" proqramı adlandırdığımız bu prinsiplərin sistemli şəkildə tətbiqi ilə Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi həyatında ciddi irəliləyişə nail olmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bir proqram paketidir. Göstərilən prinsiplərin niyə önəmli olması ilə bağlı ətraflı izah və təhlillərə nəzər yetirək:

İlk bənd sadəcə Gəncə şəhəri üçün tətbiq oluna biləcək bir iqtisadi inkişaf modeli deyildir. Tələbə və universitet sayında ölkə üzrə çox ciddi qeyri-bərabərlik mövcuddur. Burada yenə də paytaxt Bakı şəhəri yüklənmişdir. Bələdiyyələrin fəaliyyət mexanizmində olduğu kimi bu sahədə də Türkiyə nümunəsinə diqqət etməliyik. 2017/2018-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı respublika üzrə 167677 nəfər olmuşdur ki, bunun da 127467 nəfəri, yəni 76%-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Əgər statistik

göstəricilərə bölgə olaraq yanaşsaq, o zaman Abşeron bölgəsinin, yəni Bakı, Sumqayıt və Abşeronun payına 138063 nəfər tələbə sayı düşür ki, bu da təqribən 82% edir. Nəticədə ölkənin əsas təhsilli gənc kütləsi bu regionda cəmləşmiş olur. Ölkənin ikinci şəhəri hesab olunan Gəncə şəhərinin yerləşdiyi Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda sadəcə Gəncə və Qazaxda ali təhsil müəssisələri vardır. Bu ali təhsil müəssisələrində 2017/18-ci tədris ilinin əvvəlində 14143 tələbə sayı qeydə alınmışdır ki, bu da respublika üzrə olan tələbələrin sadəcə 8.4%-i olmuşdur. Bu tələbələrin də 13512-si Gəncə şəhəri, 631-i isə Qazax rayonunda qeydə alınmışdır. Türkiyədə 2017/18-ci tədris ili üçün tələbə sayına görə paytaxt Ankaranın yerləşdiyi Daxili Anadolu bölgəsi lider olsa da, burada faiz göstəricisi təqribən 53% olmuşdur. İstanbulun yerləşdiyi Marmara bölgəsində tələbələrin sayı ümumi göstəricinin 19%-ni əhatə etmişdir.

Daha bir vacib məqamlardan biri də özəl ali təhsil müəssisələrinin də yalnız paytaxtda yerləşməsidir. Bu da rəqabətə təsir edən, təhsilin keyfiyyətinə təsir göstərən, gənc kütlənin Bakıya axınını təmin edən faktorlardan biridir. Müqayisə olunan Türkiyədə 2015/2016-cı tədris ili üçün 65 özəl ali təhsil müəssisəsi qeydə alınmışdır ki, bunun da 11-i İstanbul və Ankara xaricində olanlardır. Özəl universitetlər də böyük şəhərlərdə fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycanda özəl ali təhsil müəssisəsinin paytaxt Bakıdan başqa fəaliyyət göstərəcəyi şəhərlər də sadəcə Gəncə və Sumqayıt ola bilər. Çünki bu şəhərlərin sosial-iqtisadi vəziyyəti buna şərait yaradır. Özəl ali təhsil müəssisələrinin regionlarda fəaliyyəti üçün təşviqədi qanun layihələri hazırlanmalıdır.

Qeyd olunan faktlar əsasında ən effektiv həll yolu təhsil keyfiyyətinə görə fərqlənmiş 1 özəl və 1 dövlət ali təhsil müəssisəsinin Gəncə şəhərinə köçürülməsi, burada onlar üçün böyük tələbə yataqxanası və universitet şəhərciyinin tikilməsi, təhsil haqlarının paytaxtda yerləşdiyi müddətdəki vəziyyətdən daha aşağı salınması ola bilər. Nəticədə ali təhsil müəssisələrinin mövcud reputasiyası paytaxtdakından daha sərfəli şərtlər ilə yenidən regionlardakı və eləcə də paytaxtdakı tələbələri özünə cəlb edə bilər.

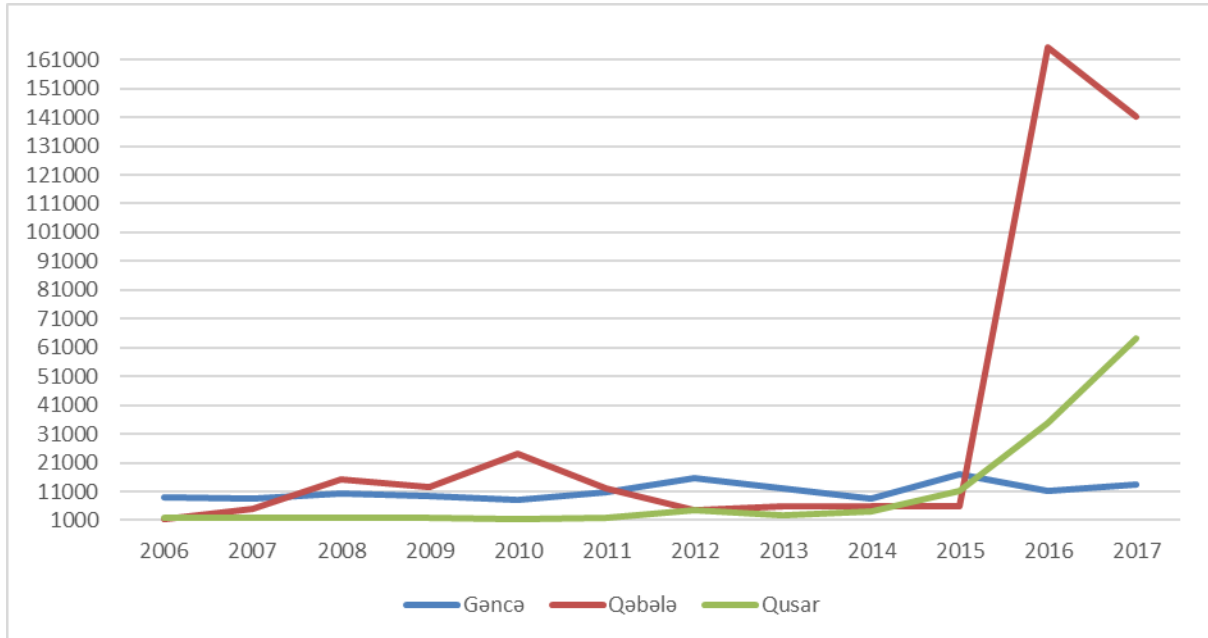
İnkişaf modelində göstərilən bəndlərdən biri də beynəlxalq əhəmiyyətə malik tədbirlərin respublikanın ikinci şəhərində keçilməsi, bununla da paytaxtın yükünün azaldılması, regionlarda həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni tərəqqiyə yol açmasıdır. Bunun üçün Gəncə şəhərində bir neçə il ərzində müvafiq idman infrastrukturunun qurulması tələb olunur. Qeyd etmək istərdim ki, Gəncə şəhəri ərazisində kifayət qədər idman mərkəzləri və məktəbləri mövcuddur və onların bazasında müasir idman infrastrukturunun qurulması çox da böyük vəsait tələb etmir. Xüsusilə də 2017-ci ildə təşkil olunan IV İslam Həmrəylik Oyunlarının İmamzadə kimi bir dini kompleksin yerləşdiyi Gəncə şəhərində keçirilməsi gələcəyə yönəlmiş də böyük addım ola bilərdi. Bir çox islam ölkələrindən gəlmiş ziyarətçilər üçün ilk ziyarət idman tədbiri ilə bağlı olsa da, gələcək illər üçün bu dini ziyarətlərə çevrilə, Gəncə şəhəri məhz din istiqamətli turizmdən xeyli gəlir qazana bilərdi. Nəzərə alsaq ki, bu tədbir əksəriyyəti islam ölkəsi olan 50-dən çox ölkədə yayımlanırdı, o zaman Gəncənin adı çəkilən istiqamətdə tanıtımının nə dərəcə gəlirli və faydalı ola biləcəyini demək mümkündür. Bu tədbir ilə bağlı rəsmi şəkildə açıqlanmış məlumatlara nəzər salsaq, bu tip tədbirlərin Gəncə və eləcə də digər böyük şəhərlərə nə qədər faydalı ola biləcəyini əyani şəkildə görmək mümkündür. Gənclər və idman naziri Azad Rəhimovun sözlərinə görə Bakıda keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında sadəcə bilet satışından təxminən 3 milyon manata yaxın gəlir götürülmüşdür. Bu məbləğ Gəncə şəhərinin 2019-cu il yerli büdcə gəlirlərinin təqribən 6.4%-nə bərabərdir. Nazir eyni zamanda açılış və bağlanmış mərasimləri üçün 20 milyon dolların xərclənməsinin nəzərdə tutulduğu ilə bağlı da açıqlama vermişdir. Bu məbləğ də həmin dövrün məzənnəsi ilə 34 milyon manata bərabərdir. Ümumiyyətlə beynəlxalq tədbirlər zamanı müəyyən işçi qüvvəsinə də ehtiyac olur ki, bu da bölgədə iqtisadiyyatın canlanmasına yaxşı mənada təkan olur. Bakıda artıq kifayət qədər infrastruktur layihəsi də icra olunmuşdur. Digər şəhərlərdə də belə infrastruktur layihələrinə ciddi ehtiyac vardır. Məsələn, Gəncə şəhər stadionu ötən əsrin 50-ci illərində tikilib istifadəyə verilmişdir. 25000 tamaşaçı tutumuna malik stadionda müxtəlif vaxtlarda təmir-bərpa işləri aparılırsa, tam mənada yenidənqurma və təmir olmamışdır. Yalnız

idman tədbirləri deyil, eləcə də paytaxt Bakıda baş tutan beynəlxalq layihələr, görüşlər, forumlar, tədbirlər artıq regionlara paylanmalıdır. Bu yerlərdə əhalinin sosial-mədəni həyatına, dünyagörüşünə də müsbət mənada təsirsiz ötməyəcək. Əgər dövlət büdcəsində belə tədbirlər üçün vəsait nəzərdə tutulursa, çox faydalı olardı ki, artıq bu tədbirlər regionlarda keçirilsin. Daha öncə də vurğulandığı kimi Gəncə şəhərinin islam dininin müqəddəs ziyarətgahı İmamzadənin yerləşdiyi bir yer olaraq da tanınması çox əhəmiyyətlidir. Səudiyyə Ərəbistanı, İran, İraq kimi ölkələr bu tip dini ziyarətlərdən böyük miqdarda gəlir əldə edirlər. Dünya Turizm Təşkilatının da yaydığı məlumatlara görə, dünyada baş verən qlobal böhran beynəlxalq turizm sahəsində geriləmə olsa da, dini məqsəd ilə baş tutan ziyarətlərdə bu geriləmə müşahidə edilməmişdir. Buna səbəb isə insanların belə ziyarətlərə sadəcə bir istirahət kimi yox, vacib bir iş kimi yanaşmasıdır. Dünya Dini Turizm Birliyi də dini turizm sahəsinin dünyada ən sürətlə inkişaf edən və yayılan turizm növlərindən biri olduğunu bildirmişdir. Türkiyənin turizm naziri Ərtoğrul Günay belə qeyd etmişdir ki, hər dörd insandan biri səyahətlərində din mərkəzlərinə maraq göstərir. Turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdən biri olan Türkiyədə 2010-cu ilin ilk altı ayında turistlərin 4.5%-i dini turizmə üstünlük vermişdir. (Nigar, Palitra, 2011-19 avqust.- səh.7)

İqtisadi inkişaf modelində qeyd olunan bəndlərdən biri də Gəncə şəhərində turizm sahəsinin inkişafı, xarici və yerli turistlərin bu qədim şəhərə cəlb edilməsidir. Hazırda turizm sahəsində ölkə üzrə Qəbələ, Qusar və Bakı şəhərləri digərlərini geridə qoyur. Bakı şəhəri turistlərin ən çox ziyarət etdiyi şəhərdir. Bu da heç təsadüfi bir hal deyil. Paytaxt şəhər olması, bir çox beynəlxalq səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, məşhur otel brendlərinin burada yerləşməsi, hava limanından dünyanın bir çox ölkələrinə reyslərin olması Bakını turistlər üçün daha cəlbedici edir. Ona görə də turizm sahəsində paytaxt ilə rəqabət apara biləcək şəhərimiz yoxdur. Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi Gəncə şəhərinin rəqabət edə biləcəyi yerlər Qusar və Qəbələdir. Qusarda “Şahdağ”, Qəbələdə isə “Tufandağ” Yay-Qış Turizm İstirahət Komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi ilə bu

bölgələrə ciddi turist axını yaranmış, nəticədə rayonların yerli gəlirlərində artım olmuşdur.

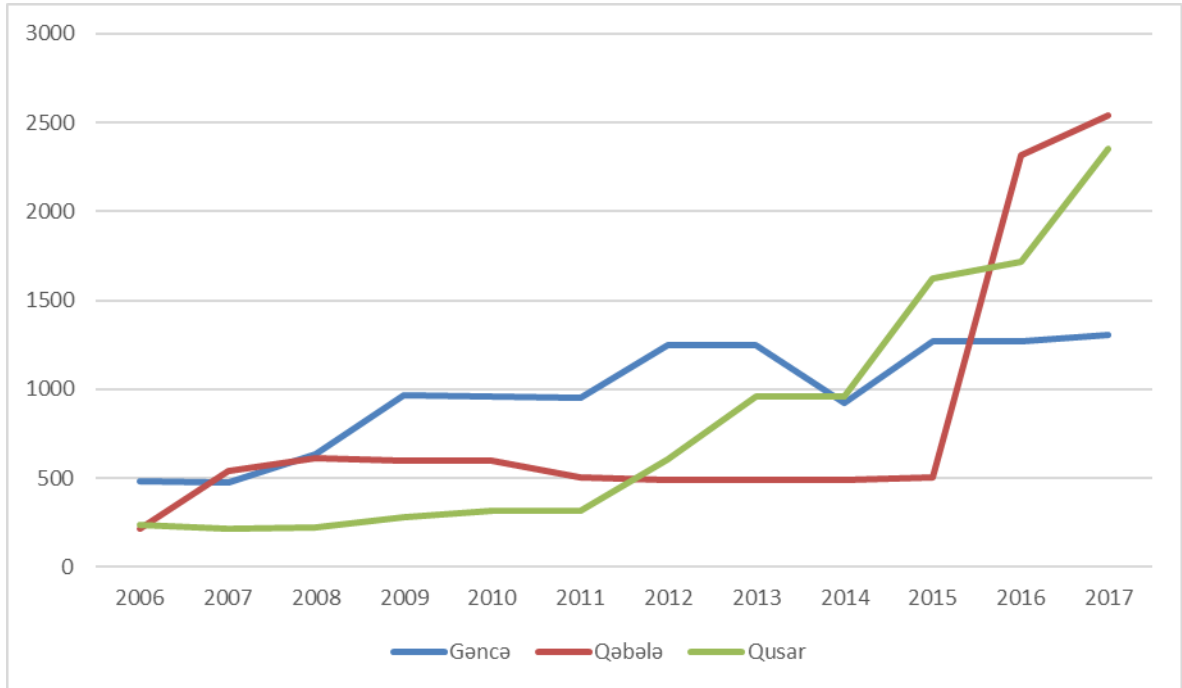
Qrafik 4: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Turizm/Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr

Qrafik 4-ə əsasən müşahidə etmək mümkündür ki, 2015-ci ildən etibarən Qəbələ və Qusar mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayında Gəncə şəhərini geridə qoymuşdur. Qusar rayonu xüsusilə 2015-ci ilə qədər bu statistik göstəricidə Gəncə şəhərindən geridə olmuşdur. Qusardakı “Şahdağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi 2012-ci il, Qəbələdə yerləşən “Tufandağ” Qış-Yay Turizm İstirahət Kompleksi 2014-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Elə bu müəssisələrin açılışı ilə qeyd olunan regionlarda mehmanxanaların fəaliyyətində ciddi artım müşahidə olunmuşdur. Təbii ki mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı ilə bərabər iqtisadi rayonlar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutumların sayına da diqqət etmək lazımdır. Çünki daha öncə qeyd olunan statistik göstərici məhz mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutumların sayına əsasən də dəyişmiş ola bilər.

Qrafik 5: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutum

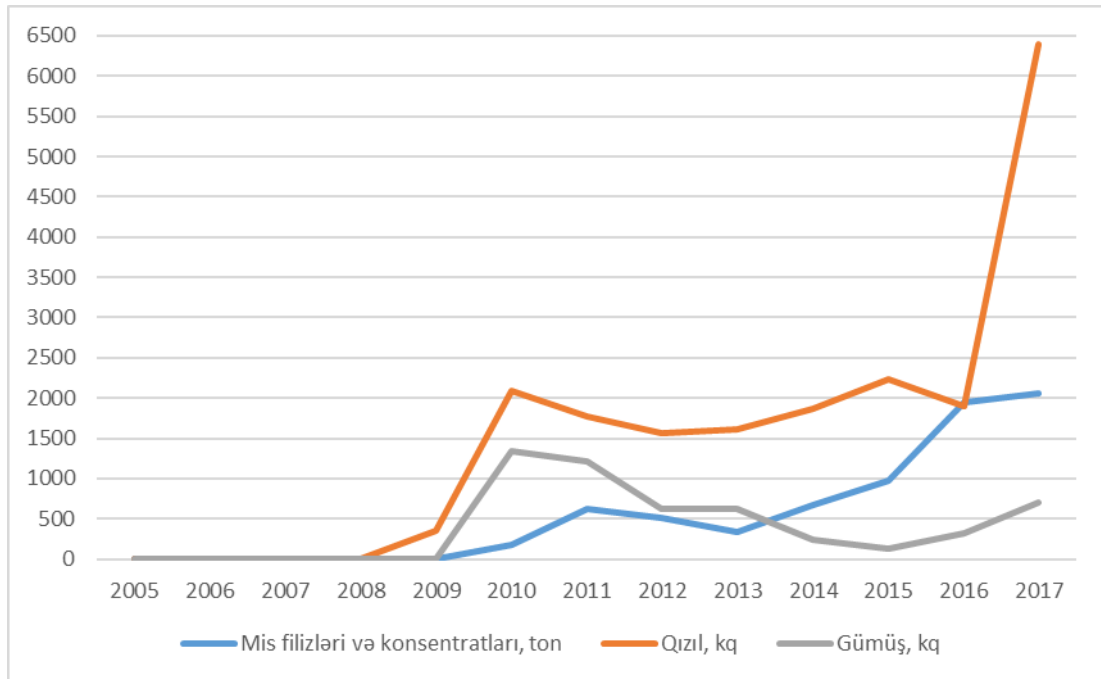

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Turizm/Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələr

Qrafik 5-də görüldüyü kimi, burada da 2015-ci ildən etibarən Qəbələ və Qusarda artım dinamikası müşahidə olunsa da, Gəncə şəhərində stabil xətt üzrə davam etmişdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, “Tufandağ” və “Şahdağ” komplekslərinin istifadəyə verilməsi bu regionlarda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin açılmasına da səbəb olmuşdur. Çünki cədvəldə görünən artım məhz əlavə müəssisələrin açılması hesabına olmuşdur. Göygöl Dövlət Təbiət Qoruğu və Hacıkəndin iqtisadi baxımdan Gəncə şəhəri tabeliyində olduğunu nəzərə alsaq buraya edilən investisiyaların da birbaşa Gəncə şəhərinin yerli büdcə gəlirlərinə təsir etdiyini bildirmək mümkündür. Qeyd olunan statistik göstəriciləri onu söyləməyə əsas verir ki, bu ərazidə icra olunacaq investisiya layihələri, turistlər arasında düzgün tanıtım-təşviq proqramları Gəncə şəhərində də turizm sahəsində müsbət artım dinamikası yarada bilər.

Gəncə şəhərində Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında hazırda fəaliyyətdə olan və gələcəkdə qurulacaq istehsal müəssisələri əsasında emal sənayesinin inkişafı da modelin bəndlərindən biridir. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən Daşkəsən və Gədəbəydə ayrı-ayrılıqda 8 olmaqla, toplamda 16 sənaye müəssisəsi fəaliyyətdə olmuşdur. Hər iki rayonun Kiçik Qafqaz kimi zəngin filiz ehtiyatlarına malik dağlıq ərazidə yerləşməsi burada məhz mərmər, dəmir filizi, qızıl, gümüş, mis filizi kimi təbii ehtiyatların xammal şəklində çıxarılması sahəsinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bölgənin relyefi də adı çəkilən rayonlarda dağlardan çıxarılan təbii xammalın emalını əlverişsiz edir. İkinci fəsildə də vurğulanan ixtisaslı və savadlı kadrların olması, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi faktorlar regional olaraq Gəncədə emal müəssisələrinin qurulmasının daha münasib olduğunu göstərir.

Qrafik 6: Gədəbəydə illər üzrə mis(t), qızıl(kq) və gümüş(kq) istehsalı

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) İqtisadi statistika/Sənaye/Regionların sənayesi/Gəncə-Qazax İqtisadi Rayonu/Gədəbəy

Qrafik 6-da müşahidə olunduğu kimi Gədəbəydə mis, qızıl və gümüş ehtiyatlarının xammal şəklində istehsalında artım dinamikası müşahidə olunur. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2015-ci il 11 fevral tarixli 1047 nömrəli sərəncamına əsasən, ölkədə qiymətli metal-filizi yataqlarının istismarı məqsədi ilə

dövlətə məxsus “AzerGold” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti yaradılıb. “AzerGold”un yaradılmasından sonra ölkə ərazisində mövcud olan 6 qiymətli və əlvan metal filiz mədənləri (Gədəbəydə “Qaradağ”, Naxçıvanda “Göydağ”, Qazaxda “Dağkəsəmən” filiz sahələri, Balakəndə “Köhnəmədən” sahəsi, Göygöldə “Kürəkçay” hövzəsi yatağı, Daşkəsəndə “Çovdar”) üzərində istifadə hüququ adı çəkilən quruma həvalə olunmuşdur. Adı çəkilən mədənlərdən dördünün məhz Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda yerləşdiyini nəzərə alsaq, “AzerGold” QSC qeyd olunan mədənlərdən çıxardığı xammalın emalı üçün regionun mərkəzi Gəncədə yeni bir müəssisə yarada bilər. Şirkətin verdiyi məlumatlara görə 2018-ci ildə yalnız Daşkəsəndə yerləşən “Çovdar” yatağından 45,49 unsiya qızıl və 77,34 unsiya gümüş hasil edilib ki, bu göstərici də 2017-ci ildə qızıl hasilatı üzrə göstəricilərdən 34%, gümüş hasilatı üzrə göstəricilərdən 53% çoxdur. 2019-cu ildə isə həmin yataqdan 50 min unsiya qızıl və 87 min unsiya gümüşün hasil edilməsi planlaşdırılır ki, bu da 2018-ci ilin qızıl hasilatından 10%, gümüş hasilatından 13% çoxdur. Dövlət Statistika Komitəsinin Gədəbəydəki mis, gümüş, qızıl hasilatı, eyni zamanda “AzerGold” QSC-nin Daşkəsənin “Çovdar” yatağındakı qızıl və gümüş hasilatı ilə bağlı statistik məlumatları onu deməyə əsas verir ki, bu bölgələrdə ciddi xammal mənbəyi vardır. Beləliklə, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu hasilatın, emalın və hazır məhsulun da Gürcüstan vasitəsilə istər avtomobil, istərsə də dəmir yolu ilə daşınmasının həyata keçirilə biləcəyi əlverişli şəraitə sahib olan elə bir regiondur ki, düzgün təhlil edilmiş, araşdırılmış mexanizmin qurulması ilə regiondakı bütün şəhər və rayonlar təchizat zəncirinin bir parçası olaraq gəlir əldə edərək böyüyə və iqtisadiyyatını canlandırma bilər.

İqtisadi inkişaf modelində qeyd olunanlardan biri də Gəncədə azad iqtisadi zonanın yaradılmasıdır. Fərqli dövlətlər öz iqtisadiyyatını beynəlxalq əmtəə dövriyyəsində baş verən böyümə hesabına artırırlar. Bu iqtisadi fikir azad ticarət nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafına təkan verir. Ancaq, onu da vurğulamaq lazımdır ki, real olaraq azad ticarət praktiki şəkildə mövcud deyildir. Tarif və kvotaların tətbiq olunmadığı müasir dövlət demək olar ki, yalnız Honq Konqdur.

Qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra dövlətlərə görə bazar münasibətlərinin tərəqqisi üçün vacib olan əsas məqsəd xarici investisiyaların cəlb olunmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə zaman keçdikcə öz əksini tapmış ümumi prinsipə görə, xarici investorlar dövlətə yalnız kapital deyil, eyni zamanda, son nəticədə ölkənin iqtisadi artımına dəstək olan təcrübə və biliklər də gətirirlər. Son zamanlar dünya dövlətləri arasında xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün rəqabət daha da artır. Bu da öz növbəsində xarici investorların cəlb edilməsi ilə bağlı tətbiq edilən müxtəlif növ üsul və mexanizmlərin rolunu artırır. Son 25 il ərzində bu üsul və mexanizmlər arasında ən geniş yayılardan, özünü yaxşı tərəfdən doğruldanlardan biri kimi azad iqtisadi zonaların yaradılmasını qeyd etmək olar. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq AİZ (azad iqtisadi zonalar) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas tərkib hissəsindən birinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfat əlaqələrində AİZ-lər beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin artırılması, investisiyaların yayılması, iqtisadi inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi ilə iqtisadi artımın sürətləndirilməsi faktoru və həmçinin inteqrasiya proseslərinin təşkilati növlərindən biri kimi çıxış edir. Bu mövzu son zamanlar ictimaiyyətin diqqətini daha çox özünə cəlb etməkdədir, belə ki, AİZ-lər dünya təsərrüfat təcrübəsinə ciddi təsir etmişdir və bəzi dövlətlərdə uğurlu şəkildə fəaliyyətlərinə davam edirlər.

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası haqqında 18 may 1973-cü il tarixli “Kioto Konvensiyası”nın sənədlərinə görə azad zona (və ya "zona franko") dövlət ərazisinin elə bir bölgəsidir ki, burada məhsullar milli gömrük sərhədləri hüdudlarından kənarında hesab edilir və müvafiq olaraq adi gömrük nəzarəti, rüsum və vergilərinə cəlb edilmir. Azad iqtisadi zonalar mahiyyət etibarilə milli iqtisadi məkanın, ölkənin digər ərazilərində tətbiq edilməyən xüsusi güzəştlər və stimullar sisteminin istifadə edildiyi hissəsini bildirir. Beləliklə, azad iqtisadi zonaları malların dövlətin gömrük ərazisi xaricində hesab edildiyi xüsusi keyfiyyətli xarici ticarət anklavı kimi səciyyələndirən “Kioto Konvensiyası”nın imzalanmasından sonra azad iqtisadi zonalar bir sıra dövlətlərdə geniş yayılmağa başlamışdır. (“Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalar, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri” mövzusunda arayış, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat

və Sənaye Nazirliyi, Sənaye şöbəsinin Sənaye zonaları sektorunun böyük məsləhətçisi Samirə Tağıyeva, 2015)

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında 3 əsas məqsəd qrupu vardır. Bunlardan birincisi iqtisadi məqsədlər qrupudur. Buraya milli bazarın dünya iqtisadiyyatına effektiv şəkildə inteqrasiyası, bölgəyə yerli və xarici investorların diqqətini çəkmək, dövlət büdcəsinə valyuta daxilolmalarını artırmaq kimi məqsədlər daxildir. İkinci qrup isə sosial məqsədlərdir. İqtisadi baxımdan daha az inkişaf etmiş regionların kompleks şəkildə inkişafının təmin edilməsi, iş yerlərinin sayının artırılması və mövcud ixtisaslı kadrların təhsil və peşə təcrübələrində inkişafa nail olmaq AİZ-lərin yaradılmasının sosial məqsədləridir. Nəhayət, üçüncü məqsəd qrupu isə elmi-texniki məqsədlərdir ki, bu qrupa ən müasir yerli və xarici texnoloji yeniliklərin tətbiqi, idarəetmənin yeni üsullarının reallaşdırılması, texniki mərkəz və elmi araşdırmaların istehsala cəlb edilməsi kimi məqsədlər aid edilir.

Davamlı olaraq örnək olaraq qeyd olunan Türkiyə Respublikasında 21 azad zona mövcuddur. Bu zonalar da bir çox fərqli şəhərlərdə yaradılmışdır. Digər qonşu dövlət, İranda azad zonaların sayı 7-dir. Azərbaycanda isə belə zonaların sayı 1-dir. Bu da Bakı şəhəri, Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində, yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının da daxil olduğu ərazidir. "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" qanun 18 may, 2018-ci ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu qanun layihəsi əsası 1985-ci ildə Dubayda qoyulmuş və dünya təcrübəsində uğurlu şəkildə fəaliyyətdə olan AİZ-lərdən biri olaraq özünü təsdiq etmiş "Cəbələli" xüsusi ticarət zonasının iş prinsiplərini özündə əks etdirən model əsasında hazırlanıb. Ələt qəsəbəsi Azərbaycanın ərazisindən keçən mühüm beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri: Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin avtomobil və dəmir yolu xətlərinin kəsişməsində yerləşir. ("Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalar, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri" mövzusunda arayış, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Sənaye şöbəsinin Sənaye zonaları sektorunun böyük məsləhətçisi Samirə Tağıyeva, 2015)

Bu da bölgədə AİZ-in yaradılmasını cəlbəedici edir. Ölkə təcrübəsində bir ilk olaraq AİZ-in yaradılması üçün ən ideal bölgə məhz Ələt ola bilərdi. Çünki yeni tikilmiş Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı da məhz burada yerləşir. Ancaq Türkiyə təcrübəsində olduğu kimi AİZ-lərin regionlara yayılması və bir neçə bölgədə yaradılması çox vacib və əhəmiyyətlidir. Belə zonaların yaradılmasındakı məqsədlər sadalanarkən iqtisadi baxımdan daha az inkişaf etmiş regionların kompleks şəkildə inkişafının təmin edilməsi, iş yerlərinin sayının artırılması əsas məqsədlər sırasında göstərilmişdir ki, bu da Gəncə şəhəri üçün çox vacib məsələlərdir. AİZ-in Gəncə şəhərində yaradılmasının yeni iqtisadi inkişaf modeli fəaliyyət planları sırasında göstərilməsi də məhz qeyd olunan məsələlərin həllinə hesablanmışdı.

Türkiyədə mövcud olan azad iqtisadi zonaların hamısında 2017-ci ildə toplam 20.38 milyard dollar həcmində ticarət dövriyyəsi qeydə alınmışdır. 2016-cı ildə 19.03 milyard dollar olan ticarət həcmi göründüyü kimi 2017-ci ildə 7.06% artmışdır. 2017-ci ilin sonunda Türkiyənin azad iqtisadi zonalarında çalışan toplam insanların sayı öncəki ilə nisbətən 1.32% artaraq 66984-ə çatmışdır. Bu zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin 27%-i xarici investisiyalar hesabına qurulmuş və maliyyələşəndir. Azad iqtisadi zonalar ilə əlaqəli digər müəssisə və qurumlar da nəzərə alındığı zaman toplam 200000 insanın bu zonalar hesabına işlə təmin olunduğunu qeyd etmək mümkündür. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, AİZ həqiqətən də həm yaradıldığı regionun, həm də ümumi olaraq dövlətin gəlirlərində, iqtisadi canlanmada mühüm rol oynayır.

İqtisadi inkişaf modelində qeyd olunan daha bir istiqamət kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafı üçün layihələrin icra olunması və bu sahənin daha da böyüməsidir. Kiçik və orta sahibkarlıq bir çox ölkələrdə iqtisadiyyatın əsas aparıcı, hərəkətverici qüvvəsi olur. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün yaxşı potensial və güclü imkanlar mövcuddur. Buna görə ölkədə ümumi biznes mühiti şəffaflaşdırılmalı, maliyyə resurslarının əldə edilməsi daha sərfəli, rahat olmalı, kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olanların yerli və xarici

bazarlara çıxışı üçün dəstək olunmalı, bacarıqlı, savadlı və ixtisaslı kadr ehtiyatının formalaşdırılmasına çalışılmalıdır.

Burada əsas diqqət Gəncə şəhərinə yönəldiyi üçün təhlillər də əsasən Gəncə və müqayisəli olaraq digər iki böyük şəhər Bakı ilə Sumqayıt arasında aparılır. Ölkədə mövcud olan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı vacib olan statistik göstəricilərdən biridir.

Cədvəl 7: Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektləri sayı

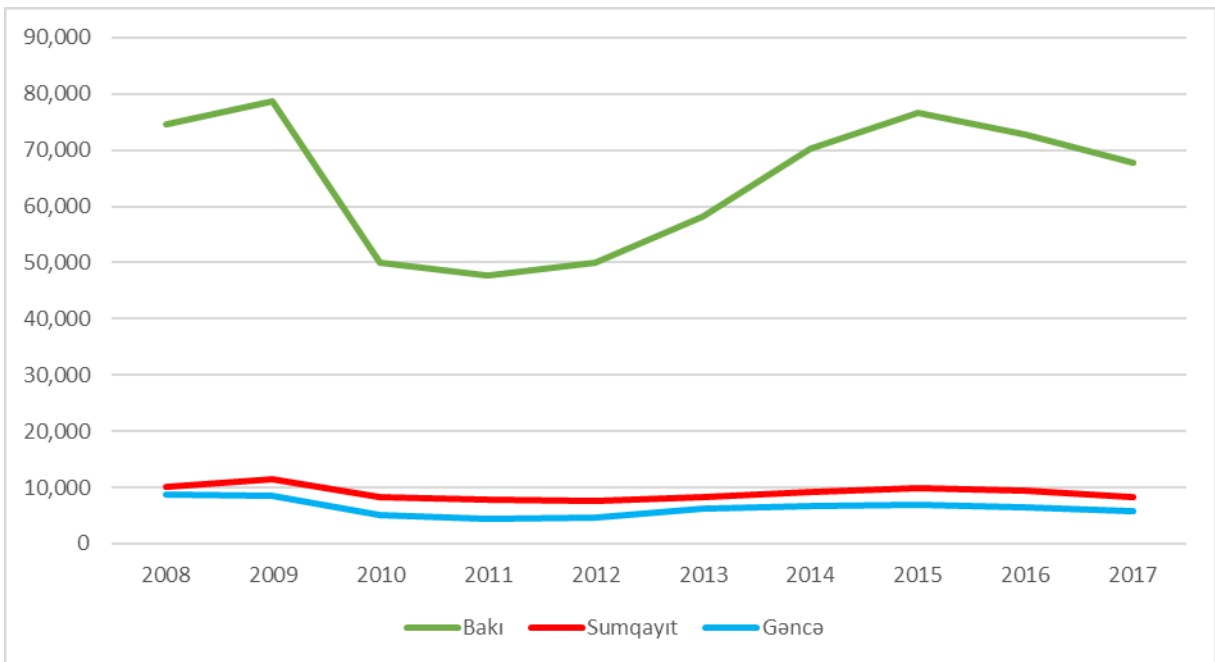
	Bakı	Sumqayıt	Gəncə
2008	74562	10183	8721
2009	78603	11477	8475
2010	50012	8370	5109
2011	47621	7805	4471
2012	50029	7523	4639
2013	58265	8375	6148
2014	70253	9142	6750
2015	76702	9974	6888
2016	72815	9466	6352
2017	67798	8382	5697

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) Ətraf mühit və digər sahələr/Sahibkarlıq/İqtisadi və inzibati rayonlar üzrə kiçik və orta sahibkarlıq

Cədvəl 7-də qeyd olunan göstəricilərə əsasən aydın şəkildə Gəncə şəhərinin bu istiqamət üzrə də Bakı və Sumqayıtdan geri qaldığını müşahidə etmək mümkündür. Bakı şəhəri bu statistik göstərici üzrə də Gəncəni 10 dəfədən çox üstələyir. Paytaxt ilə regionlar, xüsusilə də ikinci şəhər arasında bu qədər fərqin olması yaxşı hal deyil. Daha öncə qeyd olunduğu kimi Sumqayıtın paytaxta yaxın yerləşməsi bir çox iqtisadi göstəricilər üzrə Gəncə şəhərindən üstün olmasına səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayında da öz əksini tapır. Qrafik 3.-ə əsasən də bu vəziyyəti əyani şəkildə analiz etmək mümkündür. Cədvəl 6-ya əsasən Gəncə şəhərində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayında 35% azalma olduğunu qeyd etmək mümkündür. Belə subyektlərin sayının azalmasında bir neçə faktor təsirli ola bilər:

- Bazarda qane edəcək səviyyədə alıcı qüvvəsinin olmaması
- Şəhərdə fəaliyyət göstərən bəzi dövlət qulluğu əməkdaşlarının şəxsi mənafeləri üçün əsassız tələbləri və süni maneələrin yaradılması
- Sahibkarlıq subyektləri üzərində ədalətli nəzarətin olmaması
- İqtisadiyyatın həddindən artıq dərəcədə sentralizasiyası

Qrafik 7: Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin say dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, (<https://www.stat.gov.az/>) Ətraf mühit və digər sahələr/Sahibkarlıq/İqtisadi və inzibati rayonlar üzrə kiçik və orta sahibkarlıq

Qrafik 7 və cədvəl 7-yə əsasən ümumi dinamikanın azalma istiqamətində olduğu müşahidə edilir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri sayında baş verən bu azalma ölkə iqtisadiyyatı üçün heç də faydalı deyil. Əhalinin məşğuliyyətlə təmin olunmasında da KOS-ların çox mühüm rolu vardır. Belə ki, 2016-cı ildə KOS-un çalışan əhalinin ümumi sayında payı 20.4%, 2017-ci ildə isə 20.8% olmuşdur.

"Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsi üzərində aparılmış təhlillər və əldə edilmiş nəticələr əsasında Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası rəy

sənədində tövsiyə olunan məsələlər arasında aşağıda qeyd olunanlar xüsusilə araşdırma mövzusu ilə əlaqəlidir:

- Regionlar arasında mövcud olan differensiasiyaların minimuma endirilməsi məqsədilə kənd və qəsəbələrdə infrastrukturun yaxşılaşdırılmasının davam etdirilməsi və regionlar arasında investisiyaların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılmasının təmin edilməsi;
- Yeni məhsulların bazara çıxarılması, məşğulluğun yüksəldilməsi, regionların inkişafı və infrastruktur xidmətlərinin təkmilləşməsi, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sağlam rəqabət mühitində fəaliyyət göstərməsini təmin etmək məqsədilə regionlarda klasterləşmənin aparılmasına xidmət edən investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi;

Fikrimcə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Gəncə şəhərinin iqtisadi subyekt kimi iqtisadi potensial və rəqabət qabiliyyətini artıracaq hansı ki, şəhərin daha da dinamik inkişafını daha da sürətləndirəcəkdir.

Qeyd olunan “7P&İnkişaf” model daxilindəki prinsiplərdən sonuncusu Gəncə şəhərində “Bio Green” şəhər layihəsinin icra olunmasıdır ki, layihə əsasında şəhərdə yaşıllıq miqyasının artırılması, ekoloji vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına və son nəticədə şəhər əhalisinin sağlamlığına müsbət təsir göstərəcəkdir. Şəhərin Kiçik Qafqazın dağətəyi bölgəsində yerləşməsi torpaqlarının münbit, iqliminin mülayim olması Gəncə şəhərində yaşıllığın qısa müddətdə inkişaf etdirilməsinə və şəhərdə meşə zolağı sahələrinin və bağların artırılmasına əlverişli şərait yaradır. Gəncə şəhərində yaşıllıq Bakı və Sumqayıt ilə müqayisədə daha yaxşı vəziyyətdədir. Şəhər mərkəzində “Xan bağı” və “Heydər Əliyev” parkında mövcud olan ağaclar ekoloji balansın qorunmasında önəmli rol oynayır. Eyni zamanda çinarlar diyarı hesab olunan şəhərin bütün yol kənarlarında da böyük çinarlara rast gəlmək mümkündür. Burada şəhərləşmə, infrastruktur layihələri də yaşıllıqlara ziyan verilmədən, daha səliqəli şəkildə icra olunur. Şəhər əsas memarlıq görkəm və tərzini qoruyub saxlaya bilmişdir. Buna görə də “Bio Green” şəhər layihəsini artıq yeni iqtisadi inkişaf modeli daxilində digər layihələr ilə birlikdə paralel şəkildə icra etmək lazımdır. Apardığım müşahidələr nəticəsində beləbir fikirə gəlmişəm ki,

Heydər Əliyev parkında meşə zolağının sahəsini daha da artırmaq imkanları mövcuddur. Bundan əlavə şəhərin “Gülüstan” qəsəbəsi, dəmir yolu vağzalının ətrafı, “Sevinc” qəsəbəsi ətrafı və şəhərin digər qəsəbələrində kiçik meşə zolaqları və ya yeni parkların salınmasına ehtiyac duyulur. Şəhərdaxili qəsəbələrin küçələrində də intensiv olaraq ağac əkini aksiyalarının keçirilməsi məqsədəuyğundur.

3.2. Gəncə şəhər büdcəsinin yeni gəlirlər və xərclər layihəsinin hazırlanması

“7P&İnkişaf” modelində Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası olaraq 7 prinsip göstərilmişdir. Dissertasiyanın son hissəsində qeyd olunan prinsiplərin tətbiqi əsasında Gəncə şəhəri büdcəsinə hansı əlavə gəlirlərin gələ biləcəyinə, xərclərin hansı istiqamətlər üzrə sərf oluna biləcəyinə nəzər salınacaq, təqribi hesablamalar əsasında yeni gəlir və xərclər layihəsi təqdim olunacaq.

Üçüncü fəslin birinci bölməsində qeyd olunmuşdu ki, 2018-ci ildə yalnız Daşkəsəndə yerləşən “Çovdar” yatağından “AzerGold” QSC tərəfindən 45,49 unsiya qızıl və 77,34 unsiya gümüş hasil edilib. 2017-ci ildə isə qurum 60 min unsiya qızıl və 86 min unsiya gümüş ixrac edərək ölkə iqtisadiyyatına 131 milyon manat qazandırır. Bu gəlir qızılın xammal şəklində satışı əsasında formalaşmışdır. Ancaq ölkə iqtisadiyyatında gəlirin xammal yox, əlavə dəyər yaradılaraq başqa məhsul şəklində satışından formalaşması çox daha əhəmiyyətlidir. Hasil olunan qızıl və gümüşdən zərgərlik məhsullarının hazırlandığı böyük bir müəssisənin olması əlavə dəyərin yaradılmasına, bununla da ixrac zamanı daha çox gəlirə səbəb ola bilər. Eyni zamanda daxili tələbatı qarşılamaqla bu sahədə olan idxalı azaltmaq və valyutanın xaricə axınının qarşısını almağa çox təsir edə bilər. Gəncə şəhərində zərgərlik məhsulları istehsalı müəssisəsinin qurulması həm daxili, həm də xarici bazar üçün tələbat yarada bilər. 2017-ci il göstəricilərinə əsaslanaraq təqribi olaraq ixrac olunan qızıl və gümüşün yarısını, yəni 30 min unsiya qızıl (850458.7 q), 43 min unsiya gümüşü (1219029 q) bu müəssisəyə zərgərlik məhsulları istehsalı üçün yönəldilərsə hazırkı bazar qiymətləri əsasında yalnız qızıl zinət əşyaları satışından təqribən 40 milyon manatdan çox gəlir əldə oluna bilər. Xərcləri çıxdıqdan sonra

təqribən 30 milyon mənfəət qazanıldığını və ən azı digər vergilər nəzərə alınmadan 20% mənfəət vergisini hesablasaq bir il ərzində 6 milyon məbləğində yerli büdcəyə əlavə gəlir daxil ola bilər.

Modeldə qeyd olunan istiqamətlərdən biri də turizm sahəsinin inkişafı və ən azı Qəbələ və Qusar səviyyəsinə çatmaqdır. Qəbələdə 2017-ci il göstəricilərinə əsasən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı 18, burada yerləşdirilmiş şəxslərin sayı isə 141317 nəfər olmuşdur. Gəncədə isə qeyd olunan göstəricilər müvafiq olaraq 9 və 13449-dur. Qəbələ və Qusarda olduğu kimi Gəncədə də Göygöl ərazisində qış-yay turizm istirahət kompleksinin tikilməsi məqsədəuyğundur. Lakin Göygöl Milli Parkı qoruq statusu daşdığı üçün Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən orada turizm işlərinin aparılması, turizm fəaliyyətinin genişləndirilməsi məhdudlaşdırılır. Bununla əlaqədar məqsədə uyğun olardı ki, Gəncə şəhər rəhbərliyi adı çəkilən nazirliklə birlikdə Göygöl ərazisində turizmin inkişaf konsepsiyasının birgə layihələndirsinlər. Xüsusən də həmin konsepsiyada eko-turizm strategiyası geniş tətbiq olunmalıdır. Ümumiyyətlə Gəncə şəhərinin turizm potensialı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün elə xidmətlər təklif olunmalıdır ki, onlar Azərbaycanın digər bölgələrində təklif olunmur və yaxud az səviyyədə təklif olunur. Aparılmış tədqiqatlar göstərdi ki, 2017-ci ildə Qəbələ şəhərində istirahət edən turistlərin sayı Gəncə şəhərində istirahət edən turistlərin sayından 10 dəfə çox olmuşdur.

İlk mərhələdə mövcud mehmanxana sayı ilə ən azı Qəbələdəki göstəricinin 50%-nə çatmaq lazımdır, yəni müvafiq fəaliyyətlər ilə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı Gəncə şəhərində 70659 hədəfinə çatmalıdır. Bu hədəfə çatmaq üçün şəhərdə kifayət qədər potensial vardır. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən daha əvvəl də vurğulandığı kimi Gəncə şəhərində yerləşən mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 13449 nəfərə çatmışdır və ümumi olaraq bu müəssisələrin gəliri 26,9 mln. manat olmuşdur. Bu göstəricilərə əsasən də sadə tənasüb üsulu əsasında həlli ilə proqnozlaşdırılan 70000 nəfər turist üçün də

gələcəkdə 141,3 mln. manat gəlir proqnozlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda Dövlət Statistika Komitəsinin digər məlumatlarına əsasən ölkə üzrə toplam 563 mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdən 2017-ci ildə 39040,6 min manat vergi toplanmışdır. Toplam gəlirlər isə 284453,9 min manat olaraq qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi toplam gəlirlərin təqribən 14%-i vergilər şəklində dövlət büdcəsinə ödənilmişdir. O zaman Gəncə şəhərində hədəf olaraq 70659 nəfər şəxsə çatıldığı zaman yerli büdcəsində 19,8 mln. manat əlavə gəlir formalaşma biləcəyini göstərmək mümkündür.

Digər təklif olunan istiqamətlərdən biri olan azad iqtisadi zonanın yaradılması da iqtisadiyyata müsbət mənada təsir edə biləcək bir təklifdir. Azad iqtisadi zonalar dəniz və beynəlxalq hava limanları, ölkə sərhədlər yaxınlığında və bir çox coğrafi potensialı olan bölgələrdə yaradılır. Gəncə şəhəri tam olaraq sərhəddə və ya dəniz sahilində yerləşməsə də bölgəni azad iqtisadi zona üçün əlverişli edən səbəblər mövcuddur. Daha öncə qonşu ölkə Türkiyə misalında da vurğulandığı kimi bu ölkədə 21 azad iqtisadi zona vardır ki, onların heç də hamısı dəniz sahilində yerləşmir. Sahildən kənarında daxili bölgələrdə də belə zonalar yaradılır. Gəncə də ölkənin Avropaya əsas çıxış qapısı - Gürcüstanla sərhədləri olan Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda yerləşir. Əsas yeni qoyulan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti də buradan keçir və şəhərdə beynəlxalq hava limanı mövcuddur. Ələtdə yaradılan azad iqtisadi zona dəniz sahilində yerləşir. Beləcə su yolu ilə daşınan mallar ilə bağlı proseslər burada baş verir. Daha öncə də qeyd olunduğu kimi Bakı şəhəri kifayət qədər yüklənmişdir. Ölkə ərazisində digər bir azad iqtisadi zona da məhz hava limanı yaxınlığında yaradılmalıdır. Hava limanının həm sərnişin, həm də yük qəbulu qabiliyyətinin artırılması üçün əlavə eniş zolaqlarının tikilməsi və ümumiyyətlə Gəncə şəhər hava limanının genişləndirilməsi vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün də vurğulandığı kimi Gəncədə münbit sosial-iqtisadi şərait vardır. Azad iqtisadi zonaların həm ölkə, həm də yerləşdiyi bölgə üçün böyük iqtisadi təsirləri vardır. Ələtdə yerləşən azad iqtisadi zona hələ tam fəaliyyətə keçmədiyi və qeydə alınan əməliyyatlar olmadığı üçün belə zonaların iqtisadi təsirləri, formalaşdırdığı gəlir xarici təcrübələrə əsasən təhlil edilməlidir.

Mərakeşdə mövcud olan Tangier azad zonası hava limanı yaxınlığında yerləşir və 345 hektar ərazini əhatə edir. Bu zonada 400 şirkət fəaliyyət göstərir. Fəaliyyətə başladığı 2000-ci ildən sonra 10 il ərzində bölgədə fəaliyyət göstərən sənaye sahibləri tərəfindən öz işlərinə 500 milyon avro investisiya edilib, 40000 iş yeri yaradılıb. Azad iqtisadi zonaya rəhbərlik edən Camal Mikou da burada fəaliyyət göstərənlərin Mərakeşin ixracatında önəmli rol oynadıqlarını qeyd edib. 2008-ci ildə azad zona 1.2 milyard avro luq həcm ilə Mərakeşin sənaye məhsulları ixracının onda bir hissəsini təşkil etmişdir.

Araşdırma zamanı qonşu Türkiyənin bir çox məsələdə müqayisəli təhlil üçün uyğun ölkə modeli olaraq seçilib. Gəncə şəhərində azad iqtisadi zonanın qurulmasında da Türkiyənin Kayseri şəhərində yerləşən azad zona modelini tətbiq etmək mümkündür. Çünki Kayseri də sahillərdən uzaqda, demək olar ki Türkiyənin tam mərkəzində yerləşir. Kayseri-Ankara yolu üzərində qurulan azad iqtisadi zona hava limanından 15 km məsafədə yerləşir. 6.905.000 m² sahəsi ilə Türkiyənin ən böyük azad zonasıdır. Zonada 1 m² ərazinin qiyməti 16 dollara bərabərdir və buna görə də investisiya üçün ən uyğun bölgədir. Bölgədə yerləşən müəssisələri əsasən istehsal istiqamətlidir və burada ofis mebeli, elektrostatik toz boya, dayanıqlı istehlak malları, elektrik məişət əşyaları istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda sənayeçilərin ehtiyacı olduğu qaz, su, elektrik enerjisi çox aşağı qiymətlərlə təklif olunur. Bundan başqa istehsal müəssisələri işçiləri gəlir vergisindən də azaddır. Bölgədəki müəssisələr azad zona anlayışının qazandırdığı bir çox başqa üstünlüklərdən də yararlanırlar.

1998-ci ildə qurulan azad zonada 2002-ci ildə toplam 83 milyon dollar ticarət həcmi qeydə alınmışdır. 2018-ci ilin mart ayında azad zonada rekord səviyyədə 96.5 mln. dollar həcmində ticari əməliyyat aparılmışdır. Bu göstərici ilə bir illik nəticəyə bir ay ərzində çatmışdır. Kayseri azad zonasında fəaliyyətdə olan 104 kiçik və orta şirkət mövcuddur ki, burada da toplam 4200 nəfər çalışır. Aşağıdakı cədvəl 7-də Kayseridə yerləşən azad iqtisadi zonanın illər üzrə ticarət həcmi göstərilmişdir. Bu statistik göstəricilərdən də aydın olur ki, belə bir zonanın yaradılması bölgə iqtisadiyyatı üçün nə dərəcə əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək

lazımdır ki, azad zonanın rəsmi saytı fəaliyyət göstərməkdədir və orada ən son xəbərlər, statistik məlumatlar davamlı olaraq yenilənir. Aşağıda göstərilən statistik göstəricilər də məhz həmin saytdan əldə edilmişdir.

Aşağıdakı cədvəl 8-dən görüldüyü kimi azad zonada ilk ildə 656000 dollar ticarət həcmi qeydə alınsa da, 2-ci ildə bundan təqribən 3-dəfədən çox ,yəni 22.2 mln. dollar ticari dövriyyə olmuşdur. Elə o zamandan bəri də bu göstərici artım tempi ilə davam edir və hər il şəhərin özünə, ölkə iqtisadiyyatına bir öncəki ildən daha çox fayda verir. Belə artım dinamikası təbii olaraq daha çox iş yerlərinin yaradılmasına da şərait yaradır.

Cədvəl 8: Kayseri azad zonasında illər üzrə ticarət həcmi (min dollar)

İllər	Türkiyədən bölgəyə	Bölgədən Türkiyəyə	Xaricdən bölgəyə	Bölgədən xaricə	Toplam
1999	0,299	0.00	0.00	0,357	0,656
2000	5,347	5,232	6,994	4,648	22,221
2001	3,679	11,22	7,738	4,436	27,073
2002	10,971	32,767	27,363	12,545	83,645
2003	16,283	72,78	56,023	12,096	157,182
2004	24,483	137,644	116,39	19,049	297,566
2005	37,2	158,878	134,495	31,833	362,405
2006	60,663	203,055	186,088	70,335	520,141
2007	73,97	239,645	226,386	106,905	646,906
2008	90,423	236,062	243,481	132,981	702,947
2009	80,589	134,209	97,073	130,526	442,397
2010	101,299	147,367	140,405	135,957	525,028
2011	121,514	193,317	207,588	178,294	700,713
2012	123,264	179,239	194,358	200,108	696,971
2013	180.382	148.420	190.028	279.419	798.250
2014	183,836	153,456	159,051	310,114	806,459
2015	144.060	166.009	155.880	271.682	737.633
2016	152,034	184,034	141,139	275,352	752,559
2017	171,725	213,79	184,87	282,982	853,367

Mənbə: Kayseri azad zonası (<http://www.kayser.com.tr/tr/24/Bilgi.html>)

Bu qeyd olunanlar əsasında Gəncə şəhərində də belə bir zonanın yaradılmasının həm şəhər, həm də ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olacağını ehtimal etmək mümkündür. Türkiyənin Kayseri şəhərindəki azad zonanın statistik

göstəricilərinə əsasən 1999-cu ilin iqtisadi vəziyyəti ilə 2019-cu ilin vəziyyətinin də eyni olmadığını nəzərə alsaq, o zaman azad zonadan ilk ildə təqribən 5 milyon manat gəlir götürülə biləcəyini və buradan da yerli büdcədə əlavə təqribi olaraq 700000 manat vəsait daxil ola biləcəyini ehtimal etmək mümkündür.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı da yerli büdcəyə gəlir gətirəcək əsas mənbələrdən biridir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən 2017-ci ildə ölkə üzrə 169603 kiçik və orta sahibkarlıq subyekti qeydə alınmışdır ki, bu subyektlər də toplam 3.8 mlrd. manat əlavə dəyər yaratmışdır. Ayrı-ayrılıqda isə kiçik sahibkarlıq subyektləri ortalama olaraq il ərzində 18453 manat, orta sahibkarlıq subyektləri isə 179203 manat əlavə dəyər yaratmışdır. Araşdırma müddətində ölkə daxilində Gəncə şəhəri üçün əsas müqayisə obyektini Sumqayıt götürülmüşdür və ən azı iqtisadi cəhətdən bu iki şəhərin bərabərliyinin təmin olunmasının vacibliyi vurğulanmışdır. 2017-ci ildə Gəncədə 5697 kiçik, 90 orta, Sumqayıtda isə 8382 kiçik, 105 orta sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərmişdir. 2016-cı ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı Gəncədə daha çox, yəni 6352 ədəd olmuşdur. Yeni iqtisadi inkişaf modeli daxilində qeyd olunan turizm sahəsinin inkişafı, azad iqtisadi zonanın yaradılması, bir neçə universitetin paytaxtdan buraya köçürülməsi, beynəlxalq tədbirlərin təşkili də məhz kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına birbaşa təsir göstərə biləcək amillərdir. Qeyd olunan bu strategiyanın həyata keçirilməsi ilə Gəncədə olan bu kiçik sahibkarlıq subyektlərin sayının Sumqayıtdakı göstəriciyə çatdırılması hədəflənir. Burada da söhbət təqribən 2500 kiçik sahibkarlıq subyektinin artımından gedir ki, bu artım nəticəsində də bölgədə əlavə 49.5 mln. manat əlavə dəyər yaradıla bilər. Bu məbləğdən də 18% ƏDV-nin yerli büdcəyə daxil olacağını nəzərə alsaq, bu sahədə də 8.9 mln. manat sadəcə bu vergi növündən büdcəyə gəlir qazandırıla bilər. Çünki orta sahibkarlıq subyektləri sayında ciddi bir fərq müşahidə edilmir. Ancaq modelin tətbiqi ilə orta sahibkarlığın inkişafında da təkan yaranacaq ki, burada da 30%-lik bir artıma nail olmaq mümkündür.

Büdcədə əlavə gəlir yaradacaq mənbələrdən biri də bir qeyri-dövlət və dövlət ali təhsil müəssisəsinin Gəncə şəhərinə köçürülməsi idi. 2017/18 tədris ilinin

əvvəlinə olan göstəriciyə əsasən ortalama olaraq bir dövlət ali təhsil müəssisəsində 3932, bir qeyri-dövlət ali təhsil müəssisəsində isə 1193 nəfər təhsil alıb. Tələbələr arasında aparılan sorğuya əsasən də bir tələbənin ortalama xərci ay ərzində 200-300 manat arasında dəyişir. Əgər qeyd olunan kimi bir qeyri-dövlət və dövlət ali təhsil müəssisəsi Gəncəyə köçürülərsə təqribən toplam 5125 nəfər tələbə kütləsinin bu şəhərə axını baş verə bilər. Bu sayı yuvarlaq olaraq 5000 nəfər götürsək, bir tələbənin aylıq xərcini də maksimum 300 manat olaraq dəyərləndirsək o zaman tələbələrin ay ərzində təqribi olaraq 1.5 mln. manat xərcləyəcəyini ehtimal etmək mümkündür ki, bu da şəhərin iqtisadiyyatında o qədər məbləğin dövriyyəyə daxil olması deməkdir. Bu məbləği bir il üçün hesablasaq o zaman şəhərin iqtisadi dövriyyəsində 18 milyon manat vəsaitin formalaşa biləcəyini fərziyyə edə bilərik. 18 milyon manat vəsaitin də təqribi olaraq minimum 25%-i, yəni 4.5 mln. manat birbaşa və ya dolayı yollar ilə yerli şəhərin büdcəsinə gəlir olaraq daxil olacaq. 2017/18 tədris ilinin əvvəlinə olan statistik göstəriciyə əsasən ali təhsil alan tələbələr arasında təhsil haqqını müqavilə əsasında tam ödəməklə oxuyan tələbələrin sayı ümumi tələbələrin sayına nisbəti 61% olmuşdur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, təqribi hesabladığımız 5000 nəfər tələbənin 3050-si müəyyən miqdarda təhsil haqqını ödəyərək təhsil alacaq. Təhsil haqları ölkə regionları, təhsil müəssisəsinin dövlət və ya ali olması üzrə dəyişir. Araşdırmada ortalama minimal hədlər qəbul edilir və hesablamalar da bu həddə uyğun aparılır. Təhsil haqqının bir nəfər üçün 1000 manat olması dəyərləndirilərsə o zaman 3050 tələbədən toplam 3050000 manat gəlir əldə oluna bilər ki, bu da bölgədə elmi-araşdırmaların, elmi bazanın, ümumi olaraq elmin və buna müvafiq olaraq innovativ yeniliklərin təşviqi, inkişafı üçün istifadə oluna bilər.

Gəncə şəhərində təşkil olunacaq beynəlxalq idman, musiqi, siyasi, iqtisadi və s. tədbirlərin də yerli büdcəyə bir çox faydası ola bilər. Bununla bağlı araşdırmanın ikinci fəslində geniş məlumat verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycanda təşkil olunan beynəlxalq tədbirlərin demək olar ki hamısı məhz paytaxt Bakıda təşkil olunur. Nəticədə Bakı şəhərinin özündə də əlavə yüklənmə, ictimai nəqliyyatın iflic olması, ətraf mühitin regionlara nisbətən daha çox çirklənməsi və

s. kimi xoşagəlməz hallar yaranır. Paytaxtın bu yüklənməsinin qarşısının alınması, regionlarımızın da dünya arenasında tanınması, sosial-iqtisadi olaraq inkişafı üçün artıq bəzi tədbirlərin Gəncə, Sumqayıt, Qəbələ kimi böyük şəhərlərdə keçirilməsi müsbət və effektiv bir strategiya olardı.

Regionların xüsusilə dolaylı iqtisadi mənfəətə çox ehtiyacı vardır. Çünki xarici və yerli investorların mütləq əksəriyyəti də investisiya layihələrini məhz paytaxtda icra etməyə çalışırlar. 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən əsas kapitalla investisiyaların həcmi Bakı şəhərinin 11.9 mlrd. manat, Gəncədə isə 320 mln. manat olmuşdur. Ölkənin birinci şəhəri bu sahədə də ikinci şəhəri 37 dəfə qabaqlayır. Aradakı fərqi bu qədər böyük olması nəticədə paytaxt və regionlar arasındakı həyat şəraiti, əhalinin rifah səviyyələri fərqi böyüməsinə səbəb olur. Bütün bunlar normadan artıq dərəcədə sentralizasiya deməkdir. Qeyd olunduğu kimi bəzi beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin Gəncədə təşkili ilə ilk anda birbaşa iqtisadi mənfəət əldə etmək mümkün olmasa da, dolaylı iqtisadi mənfəət əldə etmək mümkündür. Tədqiqat işinin ikinci fəslində də vurğulandığı kimi 2017-ci ildə təşkil edilmiş İslam Həmrəyliyi Oyunlarında bütün yarışları olmasa da bəzi idman növləri üzrə yarışları Gəncə şəhərində təşkil etmək olardı. Bununla da Gəncədə İslam aləminin müqəddəs məkanı - İmamzadənin olduğu, oyunları izləyən bir çox müsəlmanlar tərəfindən öyrənilmiş ola bilərdi ki, bu da gələcəkdə şəhərə yeni-yeni dini ziyarətlərin artması, nəticədə bölgədə dini turizm sahəsinin inkişafı, şəhərdə böyük iqtisadi canlanma ilə nəticələnməyə bilərdi. Millət vəkili Tahir Mirkişilin qeyd etdiyi kimi orta hesablamalara görə turistlərin 3 gün ərzində bütün xərci 1000 dollara bərabər olur. Eyni zamanda İslam oyunları zamanı Bakıya təqribi olaraq 10000 turist gəlməsinin gözlənildiyini, bu turistlərin də ən azı onda birinin, yəni 1000 nəfərinin Gəncəni sadəcə dini ziyarət ilə bağlı ziyarət edəcəyini proqnozlaşdırsaq bir gün üçün şəhərdə 300000 manat əlavə dövriyyə yarana bilər. Turistlərin sayının və şəhərdə gecələmə sayının artması bu məbləğin bir neçə dəfə böyüməsinə gətirib çıxaracaq.

Gəncə şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafında önəmli rol oynaya biləcək, tədqiqat işi nəticəsində ortaya çıxan “7P&İnkişaf” adlı modelin son bəndi də, bu şəhərin

“Green City” (Yaşıl şəhər) anlayışı əsasında yenilənməsidir. Modelin bu bəndi daha çox gəlir qazandırmaya yox, müəyyən xərclərdə qənaət etməyə, şəhərin ekoloji vəziyyətini olduğu vəziyyətdən daha yüksək səviyyəyə qaldırmağa planlanıb. “Yaşıl şəhər” konsepti sadəcə ağacların, kolların əkilməsini, yəni bu şəkildə yaşıllaşdırmanı nəzərdə tutmur. “Yaşıl şəhər” anlayışı həmçinin istehlak olunan enerjinin əsasən ekoloji cəhətdən təmiz və yenilənəbilən mənbələrdən əldə edilən və mövcud enerji ehtiyatlarını israf etməyən, tullantılarda səmərəli və effektiv istifadə edilən, ictimai nəqliyyat sisteminin atmosfərə və ətraf mühitə mənfi təsirinin ən aşağı səviyyəyə endirildiyi, su və torpaq resurslarının optimal idarə edildiyi dayanıqlı inkişafa əsaslanan şəhərdir. 2017-ci il göstəricilərinə əsasən avtomobil nəqliyyatlarından atmosfərə buraxılmış çirkləndirici maddələrin həcminə görə Gəncə paytaxtdan sonra ikinci yerə sahibdir. Respublikanın ikinci şəhəri hesab olunması burada da öz təsirini mənfi istiqamətdə göstərir. Atmosfərə buraxılan zərərli qazlar ilə oksigen miqdarını balanslaşdırmaq üçün şəhərin istirahət guşələrində, boş ərazilərində ağacların əkilməsi vacibdir. Bundan başqa Gəncə şəhərinin içməli su ilə təminatı da hələ tam həllini tapmamışdır. Şəhərdə bəzi ərazilərdə su fasilələrlə verilir və evlərə verilən su da içmək üçün yararlı hesab edilmir. Böyük şəhərlərdə su anbarlarının olması çox önəmlidir. Məsələn paytaxt Bakı və ətraf əraziləri Ceyranbatan su anbarında toplanan su içməli su ilə fasiləsiz olaraq təmin edir. Gəncə şəhərindən də nisbətən kənar bir ərazidə belə bir su anbarının olması bu problemi müəyyən dövr ərzində həll edə bilər. Bu anbara suyun isə Göygöl və ətrafdakı şirinsulu göllərdən, bulaqlardan, Gədəbəyde çıxan yeraltı sulardan çəkiləcək boru kəmərlər vasitəsilə gətirilməsi mümkündür. Daha öncə qeyd olunduğu kimi model daxilində göstərilən “Yaşıl şəhər” konsepti digər təkliflər əsasında formalaşacaq gəlirlər əsasında reallaşdırıla biləcəkdir. Məsələn qeyd olunduğu kimi böyük bir su anbarının yaradılması, oraya boru kəmərlər vasitəsilə suyun gətirilməsi böyük investisiya tələb edən layihələrdir. Bu layihələrin icrası dövlətin müəyyən təşkilatlarından, banklardan kredit götürülməsi ilə başlaya bilər ki, daha sonra da formalaşacaq əlavə gəlirlər hesabına öhdəliklər qarşılanacaqdır.

Gəncə şəhərində yenilənəbilən enerji növlərindən sadəcə günəş enerjisindən istifadə daha realdır. Çünki burada çox güclü küləklər müşahidə edilmir, həmçinin də böyük bir çaya da sahib deyil. Günəşli saatlar da Abşeron yarımadası, Çeyrançöl, Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliklərində müşahidə edilən qədər olmasa da burada nisbətən bu təbii mənbədən enerji əldə etmək mümkündür. Bu enerjiden ən azından axşamlar yol kənarlarındakı işıqların, işıqforların, parkların işıqlanmasında və s. digər ictimai yerlərdə istifadə edilə bilər ki, bu da şəhərin bir çox xərcinə qənaət etdirə bilər. Belə günəş enerjisi əldə edən qurğuların şəhərdə yerləşən və regionun ən böyük parkı hesab olunan Heydər Əliyev parkının ətraf ərazilərində qurulması üçün əlverişli şərait vardır. Bu parkın çevrəsində böyük meşə zolağının salınması, ətraf çevrənin tamamilə ağaclarla əhatələnməsi bu şəhərdə də ABŞ-ın Nyu York şəhərində mövcud olan Central Park (Mərkəzi Park) nümunəsini yarada bilər. Heydər Əliyev parkında Nyu Yorkda adı çəkilən Mərkəzi Park nümunəsinin qurulması üçün hər cür şərait və mühit vardır.

Beləliklə də, “7P&İnkişaf” modelinin tətbiqi ilə araşdırma nəticəsində aparılan analizlər, təhlillər nəticəsində ilk illər üçün Gəncə şəhərinin yerli gəlirlərində aşağıdakı istiqamətlər üzrə əlavə gəlir dövriyyəsi formalaşa bilər:

Cədvəl 9: Araşdırma əsasında "7P&İnkişaf" modeli istiqamətləri üzrə proqnozlaşdırılan gəlirlər

№	“7P&İnkişaf” modelinin istiqamətləri	Proqnozlaşdırılan məbləğ (manat)
1	Gəncə şəhərinin tələbə şəhərinə çevrilməsi, bir neçə universitetin buraya köçürülməsi və böyük universitet şəhərciklərinin salınması	4500000
2	Beynəlxalq əhəmiyyətə malik tədbirlərin keçirilməsi	300000
3	Daşkəsən və Gədəbəydə mövcud olan hasilat sənayeləri üçün emal sənayesi məkanına çevrilmək	6000000
4	Bakı, Qəbələ və Qusar ilə birlikdə xarici turistləri cəlb edən 4-cü turizm mərkəzinə çevrilmək	19781578
5	Azad İqtisadi Zonanın yaradılması	700000
6	Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstək layihələrinin icra olunması	8918335
	Toplam	40199913

Mənbə: Dissertasiya işi üzrə əldə olunan nəticələr əsasında

Gəncə şəhərinin iqtisadi artımının əsasını sənaye inkişafı təmin etməlidir. Bunun üçün şəhərdə davamlı olaraq investisiya layihələri reallaşmalıdır. Belə bir uğurlu layihələrdən biri Azərbaycan və Çin dövlətləri müəssisələri arasında imzalanan müqavilə əsasında Gəncə şəhərinə investisiya edilməsidir. Belə ki, Çinin “China CAMC Engineering Co Ltd” şirkəti ilə “Baku Steel Company” arasında Gəncədə metallurgiya zavodları kompleksinin tikintisi üçün baş podratçı müqaviləsi imzalanıb. Müqaviləyə əsasən bu investisiya layihəsinin dəyəri 1.17 milyard ABŞ dolları dəyərindədir. Beş zavoddan ibarət olacaq kompleks Gəncədə 93 hektarı əhatə edən ərazidə tikiləcək “Azerbaijan Intergrated Steel Mill Complex” ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda reallaşdırılacaq olan ən böyük layihə hesab olunur. Zavodlar kompleksin 42 ay davam edəcək tikinti işlərinə 10 min nəfər cəlb olunacaq. Kompleksdə əsasən İtaliyanın “Danilei” şirkətinə məxsus avadanlığın quraşdırılması nəzərdə tutulub. İlk məlumatlara əsasən kompleks tam hazır olub təhvil verildikdən və işə başladıqdan sonra burada təxminən 5 min nəfər şəxs daimi işlə təmin olunacaq. Layihə əsasında Daşkəsəndən gətirilən xammal bir saat ərzində bütün istehsal proseslərini keçərək hazır məhsul formasına düşəcək. Bu, həmçinin Çinin “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində həyata keçirilən ən böyük layihələrdən biri hesab olunur. Hesab edirəm ki, belə bir böyük layihənin icra olunması həm iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan verəcək, həm də Gəncə şəhərində böyük iqtisadi artıma səbəb olacaqdır. (https://azertag.az/xeber/CHin_sirketi_Baku_Steel_Companynin_layihesine_1_milyard_dollardan_chox_vesait_celb edir-1221549)

Bu layihənin icrası təklif etdiyim yeni iqtisadi inkişaf modelində göstərilən üçüncü bəndə uyğun gəlir. Bu bəndə əsasən Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında mövcud olan hasilat sənayeləri üçün Gəncə şəhərində emal infrastrukturunun qurulması təklif olunur. Bu istiqamət üzrə belə bir böyük layihə ilə fəaliyyətə başlanılması və uğurlu alınması gələcəkdə də bu istiqamətin böyüməsinə, inkişaf etməsinə səbəb ola bilər.

Tədqiqat nəticəsində qeyd edə bilərəm ki, Gəncə şəhərində ölkənin böyük holdinqlərinin də heç bir istehsalı və ya emal müəssisəsi yoxdur. Gəncə şəhərində “Azərsun” holdinq tərəfindən emal müəssisəsinin qurulması üçün əlverişli şərait vardır. Dissertasiyanın öncəki hissələrində vurğulandığı kimi şəhərdə ölkənin təkrar sahəli ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, aqrar sahə üzrə ixtisaslı kifayət qədər kadr potensialı vardır. Regionda xüsusilə Şəmkir, Tovuz rayonlarında əkinçilik yaxşı inkişaf etmişdir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda yerləşən Tovuz kartof, Şəmkir isə istixana şəraitində yetişdirilən tərəvəz məhsulları istehsalı ilə ön plana çıxır. Ona görə də qida məhsulları emalı müəssisəsinin Gəncə şəhərində yaradılması üçün həm kadr, həm də xammal bazası mövcuddur. Belə bir müəssisənin yaradılması dövlətin yeni strateji yol xəritəsinə də, yəni qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafına dəstək olmuş olar. Böyük emal müəssisəsinin regionun ən böyük şəhərində qurulması, xammala olan tələbatı artırıcaq ki, bu da ətraf rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişafına yol açacaqdır. Bu şəkildə zəncirvari əlaqəli olaraq sadəcə Gəncə şəhərinin yox, ümumi Gəncə-Qazax iqtisadi regionunda yerləşən digər rayonların iqtisadiyyatında da canlanma baş verəcəkdir. Ona görə də belə və bunun kimi dövlətin strateji yol xəritəsində də uyğun gələn investisiya layihələri Gəncə şəhərində reallaşdırılması ilə həm dissertasiya mövzusunə uyğun olaraq mərkəzi büdcədən asılılıq aradan qalxmış olar, həm də paytaxt və respublikanın ikinci şəhəri arasında tam şəkildə olmasa da iqtisadi və sosial cəhətdən müəyyən yaxınlığa nail olmaq olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət büdcəsindən asılılığı olmayan, özümaliyyətlənən şəhər konseptinin Gəncə şəhərinə tətbiqi mövzusu üzrə aparılan araşdırma və təhlillər onu deməyə əsas verir ki, Gəncə şəhərində həqiqətən də əlavə gəlir mənbələrinin formalaşdırılması, şəhərin sadəcə özünü tam şəkildə maliyyələşdirməsi deyil, eyni zamanda yerləşdiyi Gəncə-Qazax iqtisadi regionunun sosial-iqtisadi inkişafına təkan verəcək ciddi potensialı vardır.

Dissertasiyanın birinci fəslində ümumi olaraq şəhərlərin özlərini maliyyələşdirməsinin, mərkəzi büdcədən asılılığının olmamasının iqtisadi izahı verilməyə çalışılmış və bunun üstünlükləri qeyd edilmişdir. Birinci fəsil daxilində eyni zamanda Çexiya, Avstriya, Türkiyə kimi ölkələrin şəhər idarəçiliyi, şəhər büdcələrinin tənzimlənməsi modelləri araşdırılmış, onların Azərbaycanda tətbiqinin müqayisəli təhlil əsasında mümkünlüyü araşdırılmışdır. Belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycanda spesifik olaraq hər hansı ölkə modelinin eyni şəkildə tətbiqi yox, bir neçə xarici modelin sintezi şəkildə tətbiqi daha məqsədəuyğun ola bilər. Çünki hər bir xarici modelin sosial-iqtisadi və hətta siyasi nöqtəyi-nəzərindən uyğun olan və olmayan tərəfləri vardır.

Dissertasiyanın ikinci fəslində Gəncə şəhərinin hazırkı iqtisadi və sosial vəziyyəti ilə bağlı araşdırma təqdim edilmişdir. Gəncə şəhər icra hakimiyyətindən əldə olunan məlumatlar əsasında 2018-ci ildə Gəncə şəhərinin yerli gəlir və xərcləri ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə cədvəllər şəklində göstərilmiş və ümumi göstəricilər respublikanın paytaxtı Bakı və digər böyük şəhəri-Sumqayıtın göstəriciləri ilə müqayisəli təhlil edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, 2018-ci ildə şəhərin yerli gəlirləri 33.5 milyon manat olmuş. 2018-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunda Gəncə şəhərinin yerli gəlirləri 46.3 milyon manat olaraq proqnozlaşdırılmışdır. Lakin faktiki olaraq reallaşan məbləğ proqnozdan təqribən 13 mln. manat az olmuşdur. 2019-cu il üçün proqnozlaşdırılan yerli gəlirlərin toplamı isə 47.9 milyon manatdır.

Son olaraq elmi araşdırmanın üçüncü fəslində tədqiqat çərçivəsində aparılan analiz və təhlillər əsasında ölkənin ikinci şəhərində sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq, yerli gəlirləri artırma üçün “7P&İnkişaf” adlı modelin tətbiqi təklif olaraq irəli sürülmüşdür. Bu təklif paketi 7 müxtəlif sahəli və istiqamətli prinsiplərdən ibarətdir. Qeyd olunan təkliflər paketinə daxil olan hər bir istiqamət üzrə yerli və xarici modellər araşdırılaraq təhlil edilmiş və son nəticədə Gəncə şəhərinin iqtisadi göstəriciləri ilə sintez edilmişdir. Qeyd olunan 7 prinsip aşağıdakılardır:

1. Gəncə şəhərinin tələbə şəhərinə çevrilməsi, bir neçə universitetin buraya köçürülməsi və böyük universitet kampuslarının salınması
2. Beynəlxalq əhəmiyyətə malik tədbirlərin keçirilməsi
3. Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında mövcud olan hasilat sənayeləri üçün Gəncə şəhərində emal infrastrukturunun qurulması
4. Bakı, Qəbələ və Qusar şəhərləri ilə yanaşı Gəncə şəhərinin turizm potensialının artırılması
5. Gəncənin Azərbaycanın qərb regionunun Azad İqtisadi Zonasına çevrilməsi
6. Gəncə şəhərində investisiya layihələrinə dəstəyin göstərilməsi
7. Gəncədə “Bio Green” (Bio Yaşıl) şəhər layihəsinin icra olunması

Təklif olunan prinsiplər əsasında Gəncə şəhərinin büdcəsində formalaşacaq əlavə gəlir ilk illər üçün təqribən 40 mln. manat olaraq proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 2019-cu il üçün ehtimal olunan gəlirlərin 85%-ni təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı DÖVLƏT PROQRAMI
2. "Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi
3. Çexiya Respublikasının Bələdiyyələr Haqqında Qanunu (Act on municipalities in Czech Republic)
4. "Dünya təcrübəsində xüsusi iqtisadi zonalar, mövcud vəziyyət, inkişaf perspektivləri" mövzusunda arayış, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Sənaye şöbəsinin Sənaye zonaları sektorunun böyük məsləhətçisi Samirə Tağıyeva, 2015, 59 səh.
5. "Gəncə Millətimin Qeyrət rəmzidir" (Gəncənin adının qaytarılmasının 25 illiyi ilə bağlı metodik vəsait), Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gəncə şəhər Mədəniyyət və Turizm İdarəsi Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi, Metodiki İşlərin Təşkili şöbəsi, 2014, 25 səh.
6. Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti 2018-ci il yerli gəlir və xərclər üzrə hesabatı
7. Gəncə şəhərinin statistik göstəriciləri, statistik məcmuə, Gəncə Şəhər Statistika İdarəsi, 2015, 117 səh.
8. "Gəncənin səsi" qəzeti, Hamlet Qasımov, 15 mart 2016
9. M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova / Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi/"İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2011, 370 səh.
- 10.Nigar, Palitra.-2011.- 19 avqust.- S.7.
- 11."Regionların inkişafı iqtisadi siyasətdə prioritet istiqamət olaraq qalır", iqtisadi elmlər doktoru, professor Müşfiq Atakişiyev, Azərbaycan.-2009.-3 mart.-S.7.
- 12.Yerli özünüidarəetmə:anlayış, təcrübə, əməkdaşlıq, hüquqi əsaslar, Mehdi Səlimzadə, Qədir Xəlilov, Bakı – 2010, 132 səh.

Xarici dildə

1. Ahmet Aktaş, Belediyelerin Mali Yapısı ve Bütçeleme Süreci, s.100
2. Alternative Funding Mechanisms, Federation of Canadian Municipalities and National Research Council, April 2003, p.101
3. “Changes in the financing of municipalities and local governments of selected cities: possible effects on disintegration processes and municipal policy” /Pavel Roubínek, Petr Kladivo, Marián Halás, Jaroslav Koutský, Zdeněk Opravil Article in E a M: Ekonomie a Management · March 2015, p.134-150
4. “How cities work”, Texas Municipal League, 2013, p.42
5. Türkiyə Respublikası Maliyyə Nazirliyi, 2017-ci Fəaliyyət Hesabatı
6. Yrd. Doç. Dr. İpek Özkal Sayan, Türkiye’de İdari Sistem ve Örgütlenme, s.18

İnternet saytları

1. http://www.un.org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2014wesp_country_classification.pdf
2. <http://www.genceninsesi.com/arxiv/2016/5-6.pdf>
3. <https://sumqayitxeber.com/sumqayitin-budcesi-ne-qederdir-aciqlama/>
4. <http://azkurs.org/magistratura-myarkyazi.html?page=2>
5. http://ec.europa.eu/budget/mycountry/CZ/index_en.cfm
6. <http://webmail.kepeztv.az/news/id/9923>
7. <https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/countries/MembersNLP/CR/Pages/default.aspx>
8. <https://president.az/articles/25639>
9. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2017/noyabr/561675.pdf>
10. <http://www.qebele-ih.gov.az/page/80.html>
11. <http://medeniyyet.az/page/news/10282/Sahdag-QisYay-Turizm-Kompleksi-qonaqlari-qebul-etmeye-hazirdir.html>
12. <https://news.milli.az/economy/401446.html>
13. <http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=beynelxalq&news=28>
14. http://musavat.com/news/elet-azad-iqtisadi-zonasi-iqtisadiyyatimiza-ne-verecek-gozlentiler_526973.html

15. <http://deyerler.org/355416-azjrbaycanda-qdzdl-istehsal-edjn-dgvljt-eirkjti-iej-balaydb.html>
16. <http://interfax.az/view/756103/az>
17. http://oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/3101/Free_zones:_Benefits_and_costs.html
18. <http://www.kayser.com.tr/tr>
19. <http://www.elazigyatirim.gov.tr/tr//Sitecontents/page/40>
20. <http://kepeztv.az/news/id/26608>
21. <http://www.elazig.gov.tr/>
22. <http://www.adau.edu.az/>
23. http://azerbaijan.az/portal/Economy/newWorks/newWorks_a.html
24. https://azertag.az/xeber/Gencede_Yasil_iqtisadiyyatin_inkisafinda_genclerin_r_olu_ve_perspektivleri_adli_beynelxalq_konfrans_kechirilib-967077
25. <https://www.internationalbudget.org>
26. https://azertag.az/xeber/CHin_sirketi_Baku_Steel_Companynin_layihesine_1_milyard_dollardan_chox_vesait_celb_edir-1221549
27. <http://www.kayser.com.tr/tr/24/Bilgi.html>
28. <http://www.elazigyatirim.gov.tr/tr//Sitecontents/page/40>

CƏDVƏLLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl 1: Avstriyada maliyyə bərabərləşdirmə qanunu strukturu.....	22
Cədvəl 2: Avstriya qanunvericiliyinə əsasən orta q vergilərin bölgüsü	23
Cədvəl 3: Avstriyanın ştat və yerli özünü idarəetmə strukturları arasında vergi bölgüsü	24
Cədvəl 4: Gəncə şəhərinin 2018-ci il üzrə yerli xərcləri	33
Cədvəl 5: Gəncə şəhərinin 2018-ci il üzrə yerli gəlirləri.....	36
Cədvəl 6: Elazığ şəhərinin 2014-cü il üzrə ixracat reallaşdıran sektorları	42
Cədvəl 7: Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektləri sayı.....	55
Cədvəl 8: Kayseri azad zonasında illər üzrə ticarət həcmi (min dollar).....	62
Cədvəl 9: Araşdırma əsasında "7P&İnkişaf" modeli istiqamətləri üzrə proqnozlaşdırılan gəlirlər	67

QRAFİKLƏRİN SİYAHISI

Qrafik 1: Gəncə şəhəri üzrə məhsul buraxılışı dinamikası, cari qiymətlərlə, min manatla	37
Qrafik 2: Gəncə və Sumqayıt üzrə sənaye müəssisələrinin say dinamikası	39
Qrafik 3: Gəncə və Sumqayıt şəhərləri üzrə məhsul buraxılışı dinamikası, cari qiymətlərlə, min manatla.....	41
Qrafik 4: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxanalarda yerləşdirilmiş şəxslərin sayı.....	48
Qrafik 5: Gəncə, Qəbələ və Qusar üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə birdəfəlik tutum	49
Qrafik 6: Gədəbəyde illər üzrə mis(t), qızıl(kq) və gümüş(kq) istehsalı	50
Qrafik 7: Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin say dinamikası	56